

DUPKA GYÖRGY

TÖRTÉNELMI ZARÁNDOKÚTON A KAUKÁZUSBAN ÉS EURÁZSIÁBAN

(TÖRTÉNELMI SZOCIOGRÁFIA, 8. RÉSZ)

KAZAHSZTÁN

*„Ó, édes Jézusom,
Alázatos szívvel kérlek Téged,
Feleségemnek és családomnak
Add meg a mindennapi kenyeret.
Erőt, egészséget, békességet és szeretetet,*

*Bocsásd meg nekik vétkeiket
és mentsd meg őket minden bajtól és veszedelemtől
Engem pedig szabadíts ki e nehéz rabságból
Hogy családommal együtt dicsőíthessem
a te szent felségedet.
Ámen.*

(Bendász István, *Ó, édes Jézusom...*, Karaganda, 1949–1955)

TÖRTÉNELMI IDŐUTAZÁS NUR-SZULTANBAN

Jerevánból a világ kilencedik legnagyobb területű országába, a több mint 18 millió lakosú *Kazahsztánba* (*Kazakisztán, Kazahföld, Kazah Köztársaság*), annak új fővárosába, Nur-Sultanba¹ (*Aszتانába, a továbbiakban Nur-Sultan*) több mint három órát repültünk.

Átrepültünk *Azerbajdzsán*, a *Kaspi-tenger* és a részlegesen kiszáradt *Aral-tó* fölött. Így érkezünk az ország dinamikusan fejlődő új fővárosába, ahol már számos futurisztikus épület, felhőkarcoló, impozáns szálloda és más középület köti le az idelátogatók figyelmét.

Kazakisztán legfiatalabb települése, fővárosa sztyeppére épült, az államfő rendelete értelmében a várost övező síkvidéken folyamatos az erdőtelepítés, a zöld övezet kialakítása. Ezt láttuk a leszálló repülőgépről is. Csodálatos a kazah emberek leleményessége, a hatalmas pusztában közelében egy oázist hoztak létre.

A repülőtérről előre leszervezett autóbusszal érkeztünk a végtelen sztyeppéből kinövekedett, modern város központjába, amely látnivalók sokaságában bővelkedik.

A városnéző barangolás idején *Attila hun király* nagyméretű szobra is felkeltette kíváncsiságomat, amely bölcs és kedvelt vezérként ábrázolja alakját. A kazahok nagyra becsülik a hunok királyát.

A kísérről, **Dr. Arajlim Muszagalijeva**, a Nur-Sultani Nemzeti Egyetem történészprofesszora elmesélte, hogy *Batu kán* Attila életművét követve tudta leigázni a fél világot. A legyőzött népeket befogadta, lehetőséget adott nekik a csatában dicsőséget szerezni maguknak, úgy, hogy előretolt seregtestként saját zászlójuk alatt harcolhattak, így a zsákmányból is ekképpen részesülhettek. A történész továbbá értetlenül állt tatárjárás elnevezésünk előtt, mivel a tatárok különböző népcsoportjai csak mint beolvadt katonák harcoltak az Aranyhorda óriási seregében. A mi „tatárjárásunk” és a kazakok legyőzése nagy hasonlóságot mutat, Muhinál és a kazakok földjén is azért tudtak győzni a mongolok, mert a nemzet nem fogott össze, így sok kis ütközetben felőrölhették a magyar és kazak hadakat.

Az *Oasis* szálloda halljában csoportunkat az asztanai idegenvezetőink szeretettel fogadták. Még az est folyamán megismerkedtünk a felkészült, ismert tudósasszonyokkal: **Dr. Arajlim Muszagalijeva**, a Nur-Sultani Nemzeti Egyetem történészprofesszora (az Aral melletti Argun törzsből való, neves GULÁG-kutató), **dr. Muszabekova Róza** irodalomtörténész (a kazakisztáni *madjar törzsből* származik, a GULÁG-ra elhurcolt írók sorsa a kutatási területe), **dr. Szandibajev Ulbolszin** filozófus (szintén a kazakisztáni *madjar törzsből* származik, a GULÁG-megtorlások és áldozatok rendszerelméletével, a lágerbeli túlélés lehetőségével foglalkozik).

Távolba szakadt rokonként viszonyultak hozzánk. Éjfélbe nyúló beszélgetés során emberközelbe hozták azt a titokzatos Kazahsztánt, amely a világ kilencedik legnagyobb területű – tengerpart nélküli – országa, melynek népessége 18 millió fölött van. Az itt élő népeknek a közel 60 százaléka kazah, akik főleg *szunita iszlám vallásúak* és a *türk eredetű közép-ázsiai népcsoport*hoz tartoznak. Ezt főleg azzal magyarázták, hogy a X. században Kazahföld

déli része a *szeldzsuk török birodalomhoz*, a XIII. században *Dzsingisz kán birodalma* alá tartozott. A kazah nemzeti ébredés első mérföldköveként jelölik meg a XV. századot, amikor a *Kazah Kánság* megalakult. Közös kazah törzsi összefogással kivédtek a *kalmükök* területhódítását, ekkor 1730-1750 között kérték és megkapták az *orosz cártól* a védelmet jelentő *protektorátust*. Függetlenségüket nem tudták megtartani, mert a XIX. század derekától a *cári birodalom* a Kazahföldet teljesen bekebelezte. Majd 1920-tól a leninisták, illetve a bolsevikok uralma következett. Annyi engedményhez jutottak, hogy *Kirgiz ASZSZK*, majd 1925-től *Kazah ASZSZK* néven a *Szovjet-Oroszország* gyarmata lett. A sztálini erőteljes „tisztogatás” idején, 1936-tól 1991-ig a *Szovjetunió* tagköztársasága volt. A kommunista diktatúra sok másként gondolkodó kazah értelmiségi halálát okozta. Az ellenálló, tiltakozó (az atomkísérleti telep Szemipalatyinszkba /ma: Szemi/ való telepítése, az erőteljes oroszosítás, a szűzföld-program stb. miatt), szabadságjogokat követelő kazahokat helyben internálták a legnagyobb szovjet munkatáborokba. A szovjeturalom utolsó napjaiban az elégedetlenség fokozódott a moszkvai kommunista rezsim népelnyomó politikája miatt.

Az 1991. december 16-án megtörtént függetlenség kikiáltása után *Nurszultan Abisuli Nazarbajev*² lett évtizedeken át az ország elnöke (elnöki köztársaság). Az elnök indítványára az ország csatlakozott a *Független Államok Közösségéhez (FÁK)*, majd 2010. július 1-jétől *vámuniót alkot Oroszországgal és Fehéroroszországgal*. A kazah gazdaság húzó ágazata az olajipar. Az elnök megnyitotta az ország kapuját a külföldi befektetők előtt is, egyre több nagyvállalat és kisebb cég telepedik le az országban, valamennyien hozzájárulnak a gazdaság felvirágoztatásához és a jól fizető munkahelyek kialakításához.

A szívesen fogadott országok közül kiemelten magyarbarátként viszonyulnak Magyarországhoz, hiszen évek óta Kazahsztánnal stratégiai partnerek, kétoldalú kapcsolataik igen intenzíven alakulnak. A politikai, kulturális, gazdasági kapcsolataik is kiemelkedően jók.³

A két ország közötti akadálymentes együttműködésről többek között otttartózkodásunk idején győződünk meg, melynek egyik fő koordinátora Magyarország asztanai nagykövetsége, melynek 2015-től *dr. Baranyi Andrást*⁴ nagykövet a vezetője. Gondoskodó szervezésének köszönhető, hogy az asztanai szálloda halljában találkozhattunk a *kazakisztáni magyar törzsből* származó kutató-történész hölgyekkel, erről már fentebb tettem említést. Nevezetesen *Dr. Arajlim Muszagalijeva* történészprofesszorra és *dr.*

Muszagalijeva Róza irodalomtörténészre gondolok. Utóbbi a Gulágra hurcolt írók sorsával is foglalkozik. Elmondása szerint édesapja a *madjarok törzse*ből való, ősei a kazahsztáni *Torgaj vidékén* élnek a *Sarikopa-tó* körül. A madjarok törzsi konföderációban élnek az *Argün-törzssel*. Róza apja is az *Argün-törzsből* választott feleséget.

Elbeszélgettünk Közép-Ázsia hatalmas országának a 18 milliót jóval meghaladó lakosságáról, a számottevőbb népcsoportokról is: az ország lakosságának 25 százaléka orosz, két százalék fölött van az ukrán és az üzbégek. A tatár, ujjur és a német népcsoport számaránya másfél százalékra tehető.

Az etnikai németek a XIX. század végétől kerültek Kazahföldre. 1989-ben 957 518 fő, ebből 1999-2014 között 800 ezer etnikai német Németországba költözött, amikor a „vasfüggöny” lebontásra került és Kazahsztán függetlenné vált. A nagy kivándorlási hullámot követően Kazahsztánban 180 ezren maradtak. A kisebbségbarát politika értelmében megbecsült kazah állampolgárok. Manapság – a kivándorolt és a szülőföldön maradt állampolgárok – a két ország között a népi diplomáciában – élő hidat képeznek.⁵ Az etnikai németek kulturális központja Almati, zászlóshajója az itteni, 1999-ben alapított Kazah-Német Egyetem és a Kazahsztáni Német Egyesületek „Újjászületés” (Vozrozszyennyije) Szövetsége,⁶ amelynek 67 ezer aktivistája van. A németországi Goethe-Institut volontrói Nur-Sultanban, Karagandiban, Pavlodarban, Kosztanéban és Uszty-Kamenegorszkban oktatóközpontokat, könyvtári olvasótermeket működtetnek⁷, ami nagymértékben elősegíti a német nyelv hatékonyabb elsajátítását.

Az 1989-es hivatalos népszámlálás adatai alapján a Szovjetunióhoz tartozó Kazahsztánban 683 magyar él⁸, akik nem egyszerre kerültek Kazahsztánba⁹. Az első hullámot az I. világháború hadifoglyai képezték, akiket a bolsevik forradalom szabadított ki a börtönlágerekből. Haza azonban nem térhettek, letelepedési engedélyt kaptak és dolgozhattak, családot alapíthattak. Ezek gyermekei még megélték a Szovjetunió felbomlását és az ezredfordulót. Soraikból került ki az első olyan csoport, amely 1992-ben Magyarországra tett látogatást. A második legnagyobb utánpótlást a II. világháború hadifoglyai jelentették, akik 1943-1945 körül kerültek kazah földre. Ezeknek egy részét (mint 10-25 évre elítélt háborús bűnösöket) a lágerbörtönből való szabadulásuk után, sosem engedték haza, örökös száműzetés lett a sorsuk, melybe sokan beletörődtek. Megcsaladosodottak, bekövetkezett halálukig itt maradtak. A harmadik hullámot a malenkij robotra hurcolt magyar és német internáltak képviselik. A negyedik hullám a Szovjetunió összeomlásáig tartott, ide főként Kárpátalja

egykori lakóiból kerültek ki az emberek. Azokat, akik 1938-1941-ben Kárpátaljáról a Szovjetunóba szöktek, magyar és német kémeknek nyilvánítva 3-tól 15 évig terjedő szabadságvesztésre, kényszermunkára ítélték. Azok, akiket 1944 után az erőszakos szovjetizálás és tisztogatás mint szovjetellenes elemeket, ők is ide kerültek, gyarapították a GULÁG-rabok népes táborát. Ugyancsak a negyedik hullámhoz tartoznak az 56-os magyar forradalom harcosai, akik Kazahsztán zárt területeire kerültek. Folyamatos utánpótlást biztosítottak a diplomát szerzett és ide vezényelt fiatal kárpátaljai értelmiségiek, akik a kéthárom éves szakmai gyakorlat idején idenősültek, itt maradtak. Az ötödik hullám a függetlenné vált Kazahsztánt célozta meg és máig tart, melynek képviselői főleg kárpátaljai emberek, akik már szabad akaratukból lettek kazah állampolgárok és jutottak szakmai felkészültségük folytán jól fizető állásokhoz, illetve különböző kis- és közép vállalatokat alapítottak és sikeresen működtettek. Ezek a magyar családból származó betelepültek már egyes településeken baráti köröket, klubokat, egyesületeket vasárnapi iskolákat is létrehoztak. Erről majd a későbbiekben szólunk.

Kuriózusként jegyzem meg, hogy az ország északkeleti részén – szét-szórt, laza településformákon – a kétezer családból álló *kazakisztáni magyar törzs* képviselőivel is találkoztunk, bár nyelvük már kazah és szunita iszlám vallásúak.

Kazah történész barátaink kíséretében folytattuk zárandokutunkat. Lelkes közreműködésükkel ismerkedtünk meg a kazahok hatalmas országával, ahol a második világháború után számos magyar ember raboskodott az NKVD GUPVI és GULÁG táboraiiban.

MAGYAR HADIFOGLYOK A KAZAHSZTÁNI GUPVI-TÁBOROKBAN

Kazahföld a hatalmas eurázsiai kontinens közepén van, ahol 1941-1950 között a SZU NKVD-MVD 15, más adatok szerint 14 GUPVI-lágert működtetett. Ebből 4-et a Karagandi területen állítottak fel. Számos tábor még felkutatásra vár.

Számunkra szomorú adattal kell szembesülnünk: a Kazahföldre elhurcoltak számát tekintve mi, magyarok a harmadik helyen állunk a németek és a japánok után.

1947. április 1-jei állapot szerint a Kazah SZSZK MVD GUPVI táborokban az eddig felkutatott levéltári adatok szerint 1677 magyar hadifoglyot helyeztek el.¹⁰ Ebből 896 munkaképes, akik az ágazati minisztériumokhoz tartozó alábbi munkahelyeken dolgoztak: *Sztálin-Magnyitogorszk országút* (Közlekedési), *Karugol Kombinát* (*Keleti Körzetek szénbányászati*), „*Zsilsztroj*” tröszt (*Üzemanyag-ipari építkezés*), „*Kazmetallurgsztr*” tröszt (*Nehézipari építkezések*), „*Kazzsildorsztrojputy*” tröszt (*Közlekedési*).¹¹

Az utóbbi évtizedekben az orosz és a kazah történetírás, illetve szakmai kutatás – főleg *L. V. Mihejeva*¹², *R. K. Bekmahabetov*¹³, *A. S. Altajev*¹⁴, *B. O. Zsanguttin*¹⁵ publikációira gondolok – egyik témája lett a hadifoglyok kazahsztáni sorsa. A Kazahföldön raboskodó magyar hadifoglyokkal érdemben *N. O. Dulatbekov*¹⁶ karagandai történész 2013-ban kiadott orosz-kazah-angol nyelvű könyvében foglalkozott, aki az ide vonatkozó moszkvai és a kazahsztáni levéltári anyagokat is feldolgozta, a figyelemre méltó, forrásértékű adatokat is megosztja a könyv az olvasóval. A kiadvány *Mellékletében* orosz nyelven közreadja **1075 magyar hadifogoly névsorát** (a születési évszámot és a hadifogoly nemzetiségét, katonai ragját is feltünteti, köztük **77 zsidó munkaszolgálatos** van), akik a karagandi területen felállított 99. sz. Szpasszki GUPVI lágerekben tartózkodtak 1941-1950 között.

KARAGANDI TERÜLET

1. A Szpasszki (Szpasszo-zavodi) 99. sz. GUPVI-főtábor (1941-1950) temetőjében

Koordinátái: GPS hossz: 49 5425. GPS szé: 73 2812.

Az M-36-os Jekatyerinburg-Alma-Ata nemzetközi út mentén, felkerestük a Szpasszki község határában elterülő, egykori 99. sz. főtábor lágertemetőjét, ahol 5152 hadifogoly, internált és politikai rab van elhantolva, köztük német, japán, román, osztrák, lengyel, olasz, finn, cseh, szlovák, magyar és más nemzet fiai, lányai alusszák örök álmukat. Azonban a sztyepei, a lugovói és a peszcannai lágerek foglyai is itt leltek örök nyugalomra.

A Szovjetunió összeomlása után, 1992-ben az első emlékművet a japánok emelték. 1994-ben a franciák, olaszok, finnek, 1995-ben a németek is felállították halottjaik tiszteletére az emlékjeleket. Azóta további országok, köztük Magyarország, Ukrajna, Oroszország, Izrael, Lengyelország, Lit-

vánia, Örményország, Románia, Csehország is létesített emlékművet honfitársainak, akik embertelen körülmények között raboskodtak, éh- és fagyhalál és különböző járványos betegségek következtében haltak meg. 2004-ben felavatták a különböző nemzetiségekhez tartozó volt politikai foglyok emlékoszlopát. Külön emlékművet emeltek a sztálini megtorlásban részesült Kazahsztán központjában élt orosz állampolgároknak, 2014-ben a fehérorosz áldozatok emlékjelét is elhelyezték. 2015-ben a „Kék divízióban” szolgált olasz és litván hadifoglyok emlékét is megörökítették.

2013-tól a nemzetközi emléksírkertet állami védelem alá helyezték.¹⁷

Csoportunk megemlékezést tartott magyar hadifoglyok és civil internáltak emlékművénél. Imát mondtunk és megkoszorúztuk a magyar emlékoszlopot, amelynek felállítását Magyarország Nur-Szultan nagykövetsége kezdeményezte, a velünk emlékező **dr. Baranyi András** nagykövet becslése szerint mintegy 25 ezer magyar katona és civil raboskodott a GULÁG és GUPVI koncentrációs táborokban.

A Kazahsztánba akkreditált nagykövetségek képviselői évente egy közösen meghatározott időpontban koszorúzással egybekötött megemlékezést tartanak. A sírkertől néhány km-re terül el az egykori főláger, amelyet az ötvenes évek végén felszámoltak. Ez volt a térség legnagyobb GUPVI tábor-rendszere, 1941-1958 között mintegy negyven nemzetiséghez tartozó 60-70 ezer fogoly járta meg a poklok útját. Jelenleg a kazah katonai egység zárt területe. Táblák jelzik, hogy szigorúan tilos a katonai objektumot megközelíteni.

A 99. és a 330/1. sz. korábbi lágerek, temetők helyén megtartott kegyeletteljes megemlékezést Karagandiban a 2012-ben épült római katolikus székesegyházban folytattuk.

***

A Szpasszsk (Szpasszo-zavodi) 99. sz. GUPVI-főtábor történetéből. Az NKVD moszkvai vetősége a Szpasszki 99. sz. HDF főtábor¹⁸ elődjét 1941 júliusában Karagandi területen, a KarLag szpasszki részlegének bázisán szervezte meg. Karaganditól 45 km-re keleti irányban diszlokálták, ahol Szpasszskban rezolvastó műveket üzemeltettek. Ennek a vállalatnak az 1917-es bolsevik forradalom előtt egy angol cég volt az alapító-tulajdonosa. Az államosítás után katonailag védett stratégiai objektumként kezelték. A második világháború idején, először Szpasszo-zavodi táborként emlegették, amelynek csupán egy lágerrészlege volt és közvetlenül a SZU MVD GUPVI parancsnoksága alá tartozott. Majd a főláger 1944-ben az UMVD Karagandi terület közigazgatása alá került. Ekkor

vette kezdetét a főléger bővítése, termelési légerrészlegeket hoztak létre. Hadifogoly-kontingensét a karagandi szén-medence bányaiipari vállalataiban alkalmazták. A Szpasszk légerrészlegeibe átirányított, bányamunkára már alkalmatlan, legyengült foglyokat a mezőgazdaságban dolgoztatták, pontosabban 400-450 hektáron gazdálkodtak, főleg szemesterményeket, zöldséget termesztettek, állattartással és kézműparral foglalkoztak stb. Az elcsigázott emberek egészségügyi felügyeletére, felépülésére, fizikai és mentális felerősödésére lehetőséget biztosítottak. Majd a gazdaságban előállított kalóriagazdag étellel feltáplált foglyokat 1948 végén az MVD sztyepei légerébe irányították át.

A kimutatások szerint a Szpasszk 99. sz. főtáborában 1943. december 5-én 1944 főt (közte 40 magyar), 1945. április 4-ei állapot szerint 14 100 főt, majd a kibővített 24 légerrészlegében 1947-1948-as években 30 ezer hadifoglyot és internált civilt tartottak fogva és dolgoztattak fegyveres őrizet alatt. 1946 október-decemberében a zszkzsgani 39. sz. táborba 616 magyar érkezett (549 hadifogoly és 67 internált). Mint fentebb említettem, Karaganditól 45 kilométerre délre, a rideg, sivár kazah sztyepp-övezetben lévő főléger legközelebbi vasútállomása, az úgynevezett *Karagandi-szénállomás* (Karagandi-ugolynaja) 55 km-re, míg *Balsoja Mihalovka* település 45 km-re fekszik. Légerrészlegek többek között *Karagandiban*, *Temirtauban*, az Akmolai területi *Dzsolambet* bányákban és *Balkhas* városban működtek a legtovább. A *Kok-Uzek* 1. számú légerrészleg lakói a többi vegyestáborból (katonák, civilek) csakis elkülönített internáltak voltak.

A „feljavított” rabok többsége mostoha körülmények, hiányos felszerelések (meleg ruha, lábbeli) közepette szemet bányászott, nehéz bányamunkára osztották be őket. Ezért egyre többen megbetegedtek vagy végelgyengülésben hunytak el. A 350 ágyas rabkórházat az 5. számú légerrészleg keretében alakították ki. 1941-1950 között a 66 160 regisztrált hadifogolyból **7 765 hadifogoly és internált örökre itt maradt.**

Az 1947. január 1-jei állapot szerint Szpasszk 99. sz. főtáborának parancsnoka *Hohlov* alezredes, az operatív ügyek helyettese *Gajvoronszkij* kapitány, a termelési ügyek helyettese *Nyesztyerov* alhadnagy, a politikai ügyek helyettese *Kozlov* alezredes volt.

A főtábor 1950. július 15-én befejezte működését és anyagi bázisát a SZU MVD Peszcsanij légerének adták át.¹⁹

A 99. sz. főtábor nyugodtan nevezhetjük megsemmisítő haláltábornak is, hiszen itt haltak meg a legtöbben, ha az elhalálzási arányszámokat összevetjük a többi kazah léger veszteségeivel.

A magyar elhunytak több mint fele (kb. 50 fő) a 99. hadifogolyfőtábor szpaszso-zavodszki temetőjében nyugszik. Pl. a somogyszentpáli **Fábián Jánost** az 5638-as számú sírban helyezték el.

Külön parcellába temették a 99/1-es (5 magyar), a 99/2-es (1 magyar), a 99/3-as (1 magyar), a 99/4-es (3 magyar), a 99/5-ös (1 magyar), a 99/8-as (2 magyar), a 99/10-es (1 magyar), 99/16-os (1 magyar), a 99/18-as (3 magyar), a 99/22-es (1 magyar), és a 99/25-ös (1 magyar) lágerrészleg halottait.

A legidősebb 68 évesen, a legfiatalabb 21 évesen hunyt el. 1941-ben 3-an, 1942-ben 27-en, 1943-ban 6-an, 1944-ben egy, 1945-ben 22-en, 1946-ban 6-an, 1947-ben 3-an, 1948-ban 2-en távoztak el örökre a rabok sorából. A számsorból látható, hogy 1942-ben és 1945-ben kaszált a halál.

A halottak névsorában egy nőt is felfedeztünk: **Huszár Heléna** 60 éves budapesti lakos neve is ott olvasható.

A rendfokozat nélküliek száma 8 fő (az ő nevük mellett a „honvéd” megjelölés hiányzik, valószínűleg civilek, akik korábban, ismeretlen körülmények közepette még 1945 előtt ebbe a lágérbe kerültek).

2.) Zsezkazgan (Dzsezkazgan) 39. sz. GUPVI-főtábor (1945-1948)

Koordinátai: GPS hossz: 47 7863. GPS szél: 67 7010.

A SZU NKVD/MVD 39. számú GUPVI főtábort – Karagandi területen, a *Zsezkazganban* (Dzsezkazganban) ideiglenesen létezett 502. számú lágér bázisán - 1945-ben szervezték meg²⁰. Ide kerültek a távol-keleti japán hadsereg hadifoglyai. 1945-ben már 1 474 főt tartottak nyilván. A „*Kazmedsztroj*” tröszt által biztosított, különböző távolságokban lévő szolgálati és a rabok részére kialakított épületekben három lágerrészleg működött, ahol 5 ezer főt őriztek.

Az 1. és a 2. számú lágerrészleget a vasútállomástól 5 km-re lévő *Novij Zsezkazganban* állították fel. Az 5 ezer férőhelyes egyszintes barakkokat félig földbe vájták, a falait helyi sztyeppei kőből építették fel. A belső termet kétszintes ágyakkal látták el. A lágér területén kialakított 300 ágyas barakk-kórházban rendelő és patika is volt. Közélemben fürdő, mosoda, víztorony, pékség, étterem, konyha és egyéb irodák sorakoztak.

1946. november 1-től az NKVD szigorított börtönlágereként működött, először az európai térségből különböző nemzetiségű rabszállítmányokat – köztük 2774 hadifoglyot és 1110 internáltat – fogadtak. A csonting lesóványodott rabok közül 291 fő halt meg végelgyengülésben. A

szigorított börtönláger lakóit olyan háborús bűnökkel vádolták meg, akik az egységük katonájaként a szovjet állampolgárokkal, partizánokkal szemben különböző atrocitásokat követhettek el, illetve a büntető alakulatoknál, a felderítőknél, kémelhárítóknál szolgáltak. Például a budapesti **Ba-ranyai Béla** a „pesti utcáról” 1945. január 24-én hazafelé menet került „szovjet fogságba”. *„Budapesten, a Bethlen Gábor utcában mellém top-pant két tatárképű szovjet katona, és fegyverrel egy közeledő, civilekből álló csoportba kényszerített. (...) gyalogútba indítottak az alábbi útvonalon: Baross tér-Kerepesi út-Sashalom-Mátyásföld-Cinkota-Kistarcsa-Gödöllő. (...) Állítólag már 20 000 fogoly tartózkodott ott. Február 10-én kezdődött a bevagonírozás, aminek a vége a sztalinoi 6. és 13. tábor, majd a dzsezkazgani büntetőláger (Kazahsztán) lett.”*²¹

Az 1. és a 2. számú láger részlegben 1945—1948 között 9261 rab fordult meg.

Az 1947. január 1-jei állapot szerint a 39. főtábor parancsnoka **Kalinyin** őrnagy, az operatív ügyek helyettese **Szalihov** őrnagy, a termelési ügyek helyettese **Percsenko**, a politikai ügyek helyettese **Utanbajev** alezredes volt.

A 39. főtábort 1948. április 2-án számolták fel. Az 1339 fős kontingen-sét a karagandai 99. sz. NKVD/MVD hadifogoly-főtáborba szállították át.

Az 1945-1947-ben meglévő sírkertben az eltemetettek száma 250 német, japán, magyar és más nemzetiségű katona. Feltűnő, hogy a 26 magyar halottból 16-an 1947-ben haltak meg járványos betegségben. A legidősebb 1907-es, a legfiatalabb 1924-es születésű. Megjegyzem, hogy a közreadott listából 5-en elhalálozásuk előtt a dzsezkazgani 39. sz. lágerből más hadifogolytáborba kerültek (Herszoni 418. sz. Hdf tábor/2 fő: **Bíró Zoltán** és **Vida János**, Pudozs 447. sz. Hdf tábor/1 fő: **Hiz Benedek**, Orszk 260/4. sz. tábor/1 fő: **Jakab Rudolf** és a Novográd-Volinszk 5953. Hdf kórház/1 fő: **Torcsi Imre**) és annak temetőjében letek végső nyugalomra.

3.) Zsezkazgani (Kengir-Novij Dzsezkazgan) 502. sz. GUPVI-főtábor

Az 502. sz. főtábort az NKVD *Karagandi területen* lévő egyik láger-részleg (*Zsezkazgani (Kengir-Novij Dzsezkazgan)*) bázisán szervezték meg.

A jóvátételi munkára a kelet-európai régiókból internált civilek ORB „vegyes-lágerében” a férfiak és a nők a *Kazmedsztroj tröszt* munkásai voltak. Az 1945. április 22-ei keltezésű nyilvántartásban 1640 internáltat említenek, köztük 123 nőt. A kontingens nemzetiségi megoszlása szerint: 998 német, 640 lengyel, 1 román, 1 osztrák.

A munkára foghatók első kategóriájába 31 főt, a másodikba 383 főt, a harmadikba 584 főt és a 4-be 662 főt soroltak. Közölt adatok szerint a meghurcolt internáltak nagy részét munkaképtelennek minősítették.

1945. október 1-jén a koncentrációs táborot felszámolták, a rabok egy részét Németországba repatriálták, a másik részét más lágerbe átirányították.²²

***

ADzsezkazgani GULÁG-börtönláger. Dzsezkazganban a GUPVI hadifogolytábor mellett szigorúan őrzött GULÁG-börtönláger is működött, lakói között számos magyar rab volt, akik itt töltötték le büntetésüket, majd többen örökös száműzetésbe mentek, kevesen éltek túl a fogság éveit. 1947. december 26.–1948. szeptember 20. között a szerencsés túlélők között volt **Szak István**, aki sémát is készített a dzsezkazgani börtönlágeréről.

A volt leventét 1947. december 26-án Dzsezkazganba, a rézbányák vidékére vitték, 650 km-re van Karaganditól délnyugatra, az 1. számú lágerbe került. Itt „*sokan elpusztultak Dzsezkazgan rézbányáiban, vagy igen rövid életük lett az ott összeszedett végzetes betegségek miatt.*” A 12 barakot kitevő lágerben négyezer ember volt. A katorgára elítéltek között volt **Szak István**, az ózdi **Tóth István**, a pestkörnyéki **Csányi József**. A közel 8 kilométert kitevő oda-vissza gyaloglással ingáztak a láger és a munkahely között. Időközben két társa, **Hadzsi Emil** és **Hosszú Márton** is visszaadta lelkét a teremőjének. 1948.szeptember 20-án legyengült étápjával újra a karabasi elosztó táborba került, innen pár nap múlva Szpásszkba irányították át.

4. A Balkhashi/Balkas 37. sz. GUPVI-főtábor (1945-1948)

A 37. sz. főtábor és a 3 lágerrészlegét 1945. október 15-én a Karagandi területen, a Balkhash településen, a *Balkhash tó* partvidékén építették fel.

Az 1. és a 2. sz. lágerrészleg a „*Pribalhashsztroj*” tröszöt, a 3. sz. lágerrészleg „*Kounrad*” bányát szolgálta ki. 1945-1948 között 2855 rab volt a lakója, ebből 4 fő nyugati, 2851 fő a keleti hadszíntéren esett fogságba.

1945-ben a főtábor parancsnoka **Kalmikov** főhadnagy, helyettese pedig **Spakov** őrnagy volt. Az 1947. január 1-jei állapot szerint **Stepa** kapitány lett a lágerparancsnok, **Kondakov** kapitányt az operatív ügyek helyettesévé, **Glazov** hadnagyot a termelési ügyek helyettesévé, **Zaploj** főhadnagyot a politikai ügyek helyettesévé nevezték ki.

A Karagandi vasútvonalon Bertisz vasútállomás 3 km-re volt a főtáborhoz, innen ágazott el az egyik mellékvágány, amely a központi lágérpáncsnokságot a termelési részleggel kötötte össze.

A legközelebbi repülőtér 5 km-es távolságban volt elérhető. Az 1. és a 2. sz. lágérrészleg „*Balkhashsztrojtreszt*” keretében a termelési-kommunális-lakásépítkezésekre szakosodott. A 3. sz. lágérrészleget a „*Kounradzski Narkomcvetmeta*” *bányagazdasághoz* rendelték.

A 37. sz. főlágér a kietlen és terméketlen sztyeppén, a *Balkhash tó* partján terült el. Mostoha éghajlata könyörtelenül legyengítette, ritkította a rabok sorait, mert nyáridőben, nappal elviselhetetlen, 40-50 fokos hőség uralkodott, éjszaka 8-10 fokra lehűlt a hőmérséklet, télidőben pedig mínusz 40-53 fokot mértek, ezért gyakori jelenség volt a végtagok elfagyása, illetve a fagyhalál is gyakran szedte áldozatait.

Balkhash város lakosságát erőszakkal idetelepített volgai németek, kaukázusi csecsenek alkották. Körükben gyakori volt a járványos betegség: a tífusz különféle gyilkos változatai jelentős ember-pusztítást okoztak.

A *Balkhash tó* sós vize természetes állapotában ihatatlan volt, aki a hőség alatt ivott belőle, különböző gyomorbetegségben szenvedett. Ihatóvá úgy vált a tó vize, hogy a vízműveknél vegyileg megtisztították, és a fogyasztásra alkalmas víz így került a hálózatba.²³

AKMOLAI TERÜLET

6.) Akmolai (Akmolinszk, 2019-től Nur-Szultan) 330. sz. GUPVI-főtábor (1947-1947)

Koordinátái: GPS hossz: 51 1667. GPS szél: 71 4333.

1. sz. lágérrészleg, koordinátái: GPS hossz: 51 1798. GPS szél: 71 4466.

Az *Akmolai 330. sz. főtábort* 1945 augusztusában állították fel az *Akmolai területen*, amelyhez 5 lágérrészleg tartozott.²⁴ A tábor felszámolásáig itt megfordult 4356 fős kontingensét, köztük a nyugaton legyőzött hadseregek 2647, a japán hadsereg 1709 hadifoglyát a *Szitalino-Magnyitogorszki országút* nagy szabású építkezésein, a „*Kazzolota*” tröszt és a *Petropavlovszki TEC* termelési egységeiben dolgoztatták. *Védelgyengülésben 291 fő halt meg.* A főtábort és részlegeit 1947 októberében számolták fel. Akkor összesen 1753 főt repatriáltak – ebből 960 „nyugati” és 793 „keleti” szállítottak haza. A visszatartott 2304 hadifoglyot a 99. sz. táborban helyezték el.

Az 1947. január 1-jei állapot szerint a 330. sz. főtábor parancsnoka **Konsztantinov** főhadnagy, az operatív ügyek helyettese **Pavlenko** alezredes, a termelési ügyek helyettese **Liszenko**, a politikai ügyek helyettese **Ivanov** kapitány volt.

A magyar hadifoglyokból 10-en az ukrainai 22. sz. FPPL szambori gyűjtő és elosztótáborból, egy fő Verjovka/Makejevka 1040 sz. munkászászlóaljából és egy fő a Szora-i 331. sz. hadifogoly-lágerből került az Aktyubinszki 330. sz. főtáborba.

A többi magyar katona harc közben esett fogságba a keleti fronton. 1943-ban 21, 1944-ben 2, 1945-ben 11, 1946-ban 28, 1947-ben 2, és 1948-ban 1 fő halt meg. A lágerben elhunytak között két magyar nő nevét is felfedeztük. Az egyik temesvári születésű, Aradra való lakos, **Czárth Anna** (1919), a másik a krasznabéltelki **Schmied Mária** (1921). Mindketten az 1054. sz. hadifogoly kórházban fejezték be életüket, az akmolinszki munkászászlóalj temetőjében, a 130. számú sírban nyugszanak.

Az Akmolai 330. sz. főtáborhoz tartozó 1054. sz. rabkórházban 49 magyar honvéd hunyt el gyógyíthatatlan betegségben, akiket *Scsucsinszk* határában lévő kazah temető mellett, külön kialakított parcellában helyeztek örök nyugalomra. További 20 fő az Akmolai 330. sz. főtábor 1., 2., 3., 6. sz. részleg sírkertjének 1-4 sz. parcellájában van eltemetve (a 4 parcellában kb. 100 halott van).

6/1.) Scsucsinszki 1054. sz. speciális kórház

Az Akmolai megye *Scsucsinszk* városában felállított 1054. sz. hadifogoly-kórház a fentebb felsorolt hadifogolytáborok egészségügyi szolgálatát látta el. 1946. június 1-jei állapot szerint 411 beteg részesült gyógykezelésben.²⁵

KELET-KAZAHSZTÁNI TERÜLET

7.) Uszty-Kamenogorszki (ma: Öszkemen) 45. GUPVI-főtábor (1946-1947)

Koordinátai: GPS hossz: 49 9833. GPS szél: 82 6166.

Az Irtisz és az Ulba folyók összefolyásánál 1720-ban alapított város a szovjet időkben jelentős bányászati központtá fejlődött. A fontos színesfém, különösen urán, berillium, réz, ólom stb. bányászati helyre sok ezer hadifoglyot, köztük magyarokat is malenkij robotra idehurcoltak.

Az Uszty-Kamenogorszki 45. sz. főtábor 1946 januárjában 2146 fős kontingenssel jött létre kelet-kazahsztáni területen és 1947 októberéig működött. Fennállása idején 5466 rabot őriztek. Főparancsnoksága Uszty-Kamenogorszk városban székel. A főtábor felszámolásakor a visszatartott rabokat a Leninogorszki 347. sz. főlágernek és a karagandai 347. sz. főtábornak adták át.²⁶

Ennek a tábornak is öt lágerrészlege volt, amelyből a 2.,3.,4. és az 5. lágerrészleg korábban a Leninogorszki 347. sz. főtáborhoz tartozott, míg az 1. sz. lágerrészleg a kirovi járási *Zaubinki* település nyugati területén volt felállítva.

Az 1947. júniusi állapot szerint a 40. sz. főtábor parancsnoka **Boriszov** alezredes, az operatív ügyek helyettese **Akimov** őrnagy, a politikai ügyek helyettese **Kalugin** őrnagy volt.

Az Uszty-Kamenogorszki 45. sz. főtábor magyarokra vonatkozó veszteséglistájában 1942-ben feltűnően sokan (52 fő) haltak meg, akik egy-két hónappal azelőtt főleg a Don folyó vidékén, 1942 augusztusában estek szovjet fogságba. Rabságuk a voronyezsi 62-es táborban kezdődött, majd a 45. sz. tyemnyikovi táborban folytatódott és a Uszty-Kamenogorszki 45. sz. főtáborban fejeződött be.

8. Leninogorszki 347. sz. GUPVI-főtábor (1945)

Kelet-kazahsztáni területen 1945 májusában hozták létre, az év folyamán strukturális átszervezéssel, azonos nevű és számú lágerként jegyezték, további működéséről nincs adat.

9. Leninogorszki 347. sz. főtábor (1945-1949)

A *Leninogorszki 502. sz. főtábor*t a hozzátartozó 9 lágerrészleggel 1945 májusában hozták létre a *Kelet-kazahsztáni területen* és 1948 augusztusáig működött.

Az ideszállított rabokat a *Mincvetmeta „Altajsztrój” színesfém-bányái*-ban, az *Irtisi Bányafőigazgatóságban* dolgoztatták, illetve az *Irtis GESZsztrój* vízierőművet szolgálták ki. 1945-1948 között 7693 itt megfordult hadifogolyból 4745 nyugatról, 2948 pedig keletről került ide. *Az eltelt időszak alatt 248-an veszítették életüket.* 1948-ban az életben maradt foglyokat hazaszállították.

Az 1947. január 1-jei állapot szerint a 29. sz. főtábor parancsnoka **Davidkin** alezredes, július 1-től **Taranov** főhadnagy lett kinevezve, az operatív ügyek helyettese **Plotnyikov** alezredes, a termelési ügyek helyettese **Valov** kapitány, a politikai ügyek helyettese **Abelev** őrnagy volt.²⁷

DÉL-KAZAHSZTÁNI MEGYÉBEN

10. Pahta-Arali 29. sz. GUPVI-főtábor (1943-1948)

Délnyugat-Kazahsztánban a Kizilorda térség központja az Aral-tó melletti Aral település, az egykori bővizű tó napjainkban eltűnően van, a helytelen vízgazdálkodás, öntözőcsatornák kialakítása következtében nagy része kiszáradt, *Aralkum* néven sós sivataggá vált, amelyet a repülőgépről is jól megfigyeltünk. A sós mocsár az ember számára is élehetetlen holtvidékké változott. Megjegyzem, hogy 1954-ben az Aral-tó közepén lévő Vozrozsgyenyije (Újjászületés) szigeten hozták létre az *Aralszk-7* elnevezésű szovjet biológiai fegyvergyárat és tesz-területet, amely csak a Szovjetunió felbomlásakor, 1991-ben szűnt meg, sok ember és állat halálát okozták a háború idején bevethető, elszabadult vírusok.

A Pahta-Arali (Pahtaral) 29. sz. főtábor és 6 légerrészlege a dél-kazahsztáni területen a *Pahta-Arali* gyapottermesztő szovhoz területén jött létre, melynek kontingense gyapottermesztéssel és elsődleges tisztításával foglalkozott. Amikor száz nap elteltével a beérett tok felnyílik (ez az ún. kovadás): ez után a rabok leszedik a kibomlott, felbolyhosodott szálakkal borított magvakat. Az 1948 februárjáig működő tábor felszámolták, ahol az évek folyamán 10 649 hadifogoly, köztük 8231 nyugati 2328 keleti származású hadifogoly került nyilvántartásba. **2055 fő hunyt el.** 4615 főt, köztük 4452 nyugatit, 163 keletit repatriáltak. A főtábor likvidálása után a visszatartott 1879 nyugati és 2107 keleti hadifoglyot az Alma-Ati 40. sz. és a Szpaszki 99. sz. főtáborba szállították át.

Az 1947. január 1-jei állapot szerint a 29. sz. főtábor parancsnoka **Zelenszkij** kapitány, a termelési ügyek helyettese **Kobuskin** hadnagy, a politikai ügyek helyettese **Trofimov** kapitány volt.²⁸

A Pahta-Arali (Pahtaral) 29. sz. főtábor 2. sz. és a 4. sz. hadifogoly részlegei az *Aral tó* környékén az Iljics munkástelepülésen volt felállítva. Közeliében alakították ki a temetőt, ahol több mint 6 parcellában 150 halott van eltemetve, köztük 24 magyar.

Más lágertemőben hantolták el a névsorban szereplő 15 magyar elhunytat. Például **Balog Gyula** és **Milik János** az átszállítás idején útközben hunyt el, és a Tjulkubasz állomás környékén temették el. Továbbá **Gál Sámuel**, **Homoki Antal**, **Nagy János**, **Sági/Sápi Aladár** Dzsembulban a helyi hadifogoly temetőben, **Horvát József József** derceni internált és **Majoros Stefán** a 3081 sz. hadifogoly-kórház makajevkai temető 9. sz. és a 13/10. sz. parcellában nyugszik. **Iváncsi János**, **Piros Emil** a 4791. sz. hadifogoly-kórház novikovói temetőben, **Lajosi Imre** a 3670. sz. hadifogoly-kórház ferganai temető 17/24. sz. parcellában, **Sedon Bonaventúr** a 115. sz. Armijanszk hadifogolytábor-temető 1/25. sz. parcellában, **Szanyi Mihály** a 6026. sz. hadifogoly-kórház temetőjében, Dzerzsinszk/Makejevka, **Talián Alexander** a 3081 kórház makajevkai temető 15. sz. parcellában, **Ungarom György** a 256. hadifogoly tábor Krasznij-Lucs-i temető 7. sz. parcellában került elhantolásra.

11. Az Acsiszai 348. sz. GUPVI-főtábor (1945-1947)

Az 348. sz. főtábor és 4 lágerrészlege 1945 októberében a dél-kazahsztáni területen, a turkesztani járási *Acsiszai* településen jött létre, amely 1947 októberig látta el funkcióját.

A kontingensét az *Acsiszai polimetal szénész-fém-kombinátban*, a *csemkenti szvincovoj gyárban*, a „*Lengerugoly*” *szénbányáiban* dolgoztatták.

1946. június 1-jei állapot szerint 2236, 1947. január 1-től 2346 főt szigorú őrizet alatt tartottak.

1947 folyamán a lágerlakók egy részét repatriálták, a visszatartott másik részét az Alma-Ati 40. sz. főtáborba átszállították.

Az 1947. január 1-jei állapot szerint a 348. sz. főtábor parancsnoka **Krivcov** alezredes, az operatív ügyek helyettese **Panaszenko** főhadnagy, a termelési ügyek helyettese **Gavrilov** főhadnagy, a politikai ügyek helyettese **Samis** alezredes volt.²⁹

AKTÖBEI TERÜLET

Az Aktöbe régió közigazgatási központja a több mint háromszázezer lakosú Aktöbe. A Kargola és az Ilek folyó összefolyásánál 1869-ben még Aktyubinszk néven alapították az oroszok. Erődből fejlődött várossá. A második világháború végén egy hadifogolytábort és egy civileket foglalkoztató munkatábort állítottak fel. A lágerlakók a város építéséből is kivették részüket.

12. Aktöbei (Aktyubinszki) 222. sz. főtábor (1947)

Az *Aktöbei területen* működő 222. sz. főtábortnak az 1947. január 1-jei állapot szerint 1059 lakója volt, ebből 858 fő az „*Aktyubinsztoj*”, 201 fő az „*Aktyubogol*” trösztnél dolgozott.

1948. július 1-jei állapot szerint 703 embert repatriáltak, a 443 visszatartott foglyot a 99. sz. lágerbe szállították.

A főtábor parancsnoka **Lurje** kapitány, az operatív ügyek helyettese **Ciganov** kapitány, a termelési ügyek helyettese **Wajsz**, a politikai ügyek helyettese **Szemerenko** hadnagy volt.³⁰

13. Aktöbei (Aktyubinszki) 1094. sz. ORB/munkászászlóalj

Az Aktöbei területen felállított 1094. sz. ORB munkászászlóalj az „*Aktyubinsztoj*” trösztben került alkalmazásba.³¹

KIZILORDAI TERÜLETEN

14. Kizilordai 468. sz. főtábor (1947)

A Kizilordai területen létrehozott 468. sz. főtábor kontingense a „*Kizilordaaplotinsztoj*” munkásai voltak.

Az 1947. január 1-jei állapot szerint a 468. sz. főtábor parancsnoka **Pucskov** főhadnagy, a termelési ügyek helyettese **Grebenkov** volt.³²

GURJEV TERÜLETEN

15. A Gurjevi (Atyraul) 262. sz. főtábor (1945)

A Gurjev területen működött 262. sz. főtáborról nem találtunk adatokat.³³

16. Taskumir 364. főtábor

Koordinátai: GPS hossz: 43.45 GPS szélesség: 69 2666.

A Taskumir 364. számú hadifogoly főtábor 5. sz. részleg veszteséglistájában a németek, japánok között eddig 1 magyar hadifogoly neve vált ismertté: **Zemler Jákob Jakab** személyében, aki 1904-es születésű és végelgyengülésben 1946. március 16-án hunyt el.

MAGYAR GULÁG-RABOK KAZAHFÖLDÖN

Sajnos egyet kell értenem **Szakály Sándor** történész ama kijelentésével, hogy „*Ami ma már szinte hihetetlen: bárkiből fogoly válhatott. Keresztény és zsidó, munkás és értelmiségi, a kommunista eszmékkel rokonszenvező egyaránt a Gulag valamelyik táborában találhatta magát*”.³⁴

Legkézenfekvőbb példaként említhető a magyar gulágosok kiemelkedő személyiségei közül **Menczer Gusztáv** (1921-2011) rabságba kerülésének és szerencsés hazatérésének kálváriája.³⁵

A későbbiekben a Szovjetunióbeli Volt Politikai Rabok és Kényszer-munkások Szervezetének, valamint a Kárpótlási Hivatal mellett működő Kollégiumnak elnökeként hosszas kutatást végzett a GULÁG-témakörben. Testközelből ismerte a GULÁG poklát, hiszen 9 évet, azaz 3500 napot töltött a „GULÁG rabtelepein”. Megjegyzem, a Kárpátalján is beindított kárpótlási-akció idején kapcsolatban álltam vele.

Akkor ismertem meg közelebbről álláspontját, a közvetlen szovjet forrásokon alapuló szakmai véleményét, a GULÁG-rabokkal kapcsolatos adatait, amely „*A Gulág rabtelepei*” című összefoglaló munkájában is megfogalmazást nyert. Egyik recenzense szerint „*A könyv történészeket is érdeklő értékes része, kuriózuma a bő forrásanyag. Menczer Gusztáv számos dokumentummal igazolja állításait, az eredeti orosz nyelvű iratokat is megmutatva (...) A Gulag rabtelepei. A bolsevizmus népirtásának színtere című munka (rém)regénybe illő történetekből kerek egészzé összeálló korszakleírás értékes dokumentumokkal és évtizedekig követett (hiszen a szerző orvos is) utóélettel, jelenkori üzenetekkel; egyfajta mikrotörténelem világtörténeti összefüggésekbe ágyazva – egy nagyszerű ember tollából. A félmúlt egyes fehér foltjainak eltiúntetéséhez kitűnő fogódzó.*”³⁶

„*A könyve megírásával Menczer Gusztáv be akarta mutatni azt az irracionálisitást, ahogy ugyanabba a börtönbe kerültek nyilasok és ellenállók, ahogy a koncepciók perek elérték a kommunistákat és a háborús bűnösöket, ahogy az Auschwitzból szabadult zsidók az ÁVH börtöneibe, sőt újra vagonba és fogolytáborba kerültek. El akarta mondani, hogy már 1945 előtt 12 ezer magyart listázott az orosz titkosrendőrség, akiket Magyarország elfoglalása után rabszolgává kívántak tenni. Beszélni akart arról, hogy a 760 ezer magyar hadifogolyból 223 tért haza, hogy ötvenezer polgári személyt internáltak, negyvenezret szovjet hadbírószágon ítélték el, akik közül kétezerre azonnali kivégzés várt, 38 ezren a Gulágon pusztultak el.*”³⁷ Menczer állítása az is, hogy 1945-1963 kö-

zött a „szovjet hadbíróóságok politikai ítélettel kivégeztettek 27 000 magyar”³⁸. **Stark Tamás** egyik tanulmányában írja: „A magyar GULÁG-rabok számával kapcsolatban nagy a bizonytalanság”³⁹. Azonban a Menczer által közölt borzalmas számadatokat nem vitatja és nem cáfolja meg. **Botos János** történész a *Magyar zsidók szovjet lágerekben 1939-1956* című könyvének⁴⁰ adatai szerint a szovjet hadbíróóságok 1944 és 1952 között 40 129 magyar állampolgárt – közte magyar zsidókat is – ítélték el, közülük 35 064 nem élte túl a Gulág táborok, közte a kazahsztáni *KarLag láger-börtöneinek* a megpróbáltatásait.

A birtokunkban lévő szovjet levéltári és más felkutatott adatok szerint a történelmi Magyarországon (beleértve az elszakított Erdély, Felvidék, Kárpátalja, Délvidék területeit) és a szovjet lágerekben a katonai bíróságok mintegy 100 ezer magyar állampolgárt (magyarokon kívül etnikai németet, ruszint, zsidót és más nemzetiségűt) ítélték el GULÁG-rabságra. A „vörös csillagos” lágerbörtönökben minden harmadik ember odamaradt, eltűnt vagy örökös száműzetésben halt meg az NKVD által kijelölt zárt településeken.

A letartóztatott katonák és civilek ügyében a szovjet hadbíróóságok is főleg „rabszolgamunkára történő hadifogolyszerzés” érdekében hozták meg ítéleteiket. Az áldozatok között feltűnő, hogy a GULÁG-táborokba juttatott magyarok legnagyobb hányadát a civilek és katonák mellett a leventekorú fiatalok (*volt leventék és mozgósított leventék*) tették ki: 15 évestől 20 évesig, illetve 1923-1928 közti születésűek. Ugyanis a szovjet kémelhárítás (*SZMERS – Halál a kémekre!*) nem hadifogolynak, hanem „partizánoknak”, illetve „háborús bűnösnek”, kiképzett „terroristának” tekintették őket.

A „levente-ügy” egyik kiváló szakértőjét, a neves Gulág-rabot, **Rózsás Jánost** is személyesen ismertem. Többek között az 1999-ben megjelent *Kárpátaljai magyar Gulág-lexikon*⁴¹ című gyűjteményem adataival segítettem a 2000-ben a Püski Kiadónál napvilágot látott *Gulág lexikon* c. munkáját.

A megkerülhetetlen forrás-értékű gyűjteményében közel 5 ezer volt magyar politikai elítélt szócikkét adta közre. A *Gulag Lexikon* 2008-ban jelentősen bővített kiadásban megjelent, sajtó alá rendezte: **Rajnai Miklós** bölcész (Budapest). A könyv mellékletében mintegy 30 dokumentummásolat olvasható.⁴²

Az első kiadású lexikon 432 olyan elítélt adatait tartalmazza, akik Kazahsztán különböző kényszermunkatáboraiában raboskodtak. Foglalkozás, rendfokozat szerint: volt levente 115, mozgósított levente 63, leventeoktató 3, nemzetőr 4, civil 72, hadifogoly katona 37, tiszt 6, rendőr 1, csendőr 3, nő 2, ismeretlen magyarországi elítélt 25, kárpátaljai civil 21, római katolikus pap 6, görögkatolikus parochus 53, református lelkész 3.

Táblázatba rendezett számsorokból kiolvasható, hogy a számozott politikai rabokból a legtöbb elítélt (70 fő) 1946-1947-ben pusztult el, 21 fő pedig 1948-1959-en hunyt el, az áldozatok egy részének ismeretlen a további emberi sorsa. Számos esetben a halál oka: az éhezés okozta végelgyengülés, járványos betegség. A szovjet foglyok körében is hasonló elhalálozási okokat tüntettek fel és ugyanezekben az években köztük is sűrűn „kaszált a halál”.

A 341 életben maradt politikai elítéltekből 1953-ban – Sztálin halála után – 230-an szerencsésen hazatértek, a 15, 20 vagy 25 évre ítélték még megfigyelés alatt maradtak. Így 111 főből összesen 102 fő – évekre bontva – 7-en 1974-ben, 45-en 1955-ben, 50-en 1956-ban jöhettek haza. Továbbá 9 főt visszatartottak, örökös száműzetésbe küldték őket.

Az elítéltek 70 százaléka 10 évet kapott, ebből 8 évet ledolgoztak Karabas, Karagandi, Szpasszk, Ekibasztuz, Zsezkazgan, Kingir, Dolinka és más GULÁG lágerbörtönben.

Rózás János GULÁG-os sorstára volt **Szak István** is, aki hányattatásait objektív hűséggel 1958-1960-ban megírt fogolynaplóját megszerkesztette, kiadásra ajánlotta, hogy „az utókor okuljon” és sohase feledje a vele és sors-társaival történeteket. *Szak Iván*⁴³ 16 éves mozgósított levante a szovjet rab-továbbító börtönöket (Odessza, Harkov, Herszon, Dnyepropetrovszk) bejárva, szenvedéseinek első kazahsztáni állomását 1947. szeptember 22-től a karabasi gyűjtő- és rabtovábbító lágerben tapasztalta meg. Börtön-állomásának minden helyszínéről egy-egy szociográfiai hűséggel megírt fejezetet szentelt, a börtönlágerrekről, a végelgyengülésig tartó robotolásról, az ottani túlélésért küzdő életvitelükről, a rabok és rabtartók, a láger béli férfiak és nők, a magyarok és más nemzetiségűek egymást segítő és egymásnak ellenszegülő kapcsolatáról. A nagyobb lágerbörtönökről pontos leírást, sémát rajzolt.

Krónikásként jegyezte fel, hogy ki, hol, milyen körülmények közepette halt meg. Társaival Karabasból a rézbányászataról nevezetes Dzsezkazgan környéki lágerekben töltötte le a büntetését: dzsezkazgani 1. sz. láger, lágerkórház, a 39-es láger, újra Karabas, Szpasszk, Aktasz, Lemberg. Sztálin halálát követően 1953. július második felében 360, főleg magyar ember indult el hazafelé a karagandi környéki lágerrekből. *„A lemergi számvetés-nél megállapítottuk, hogy milyen sokan meghaltak közülünk, akiket ismer-tünk. Hát még, akiket nem ismertünk, akikkel nem találkozhattunk, mennyi-en elpusztulhattak szerteszét a nagy országban, az embertelen bánásmód, az éhezés miatt. De hát talán még az is csoda, hogy ennyien még életben*

maradtunk és túléljük a szörnyűségeket.” Zárszavában hálás köszönetet mondott a Fogolykiváltó boldogasszonynak, a Boldogságos Szűz Máriának, aki meghallgatta imáját és közben járt érette, hogy abból a pokolból megszabadulhasson és hazatérhessen az édes szülőhazába... Mint írja: „A jó isten útjai kiszámíthatatlanok. Az Ő titka, hogy miért kellett mindezt sok ezer magyar fiatalnak, köztük nekem is végigcsinálni... legyen meg mindenben az Ő szent akarata!”⁴⁴ – fejezte be a Lágernaplóját.

A rendszerváltás előtt és utána az elítéltek túlnyomó többségét rehabilitálták.

1. A szenvedés színhelyei, alanyai Karagandiban

A kegyeletteljes megemlékezést Kazahföld középső részén elterülő, az ország negyedik (*Almati, Asztana* és *Simkent* után) legnagyobb városában, *Karagandiban* folytattuk.

A túlélők úgy tartják, Kazahsztán legnagyobb „láger- és börtönvárosa” volt a mintegy 60 ezer rabjával az ötvenes évek elején. Azonban „kommunista beutalóval” orosz szakemberek ezrei is ellepték a várost, mely véglegesen otthonukká vált. Mesterséges betelepítés útján így vált népeiségének 80 százaléka orosz, de örökös száműzetésbe ide irányították az ún. „*áruló népeket*”⁴⁵ köztük a volgai németek, csecsenek, lengyelek, ukránok és más szülőföldjükéről erőszakosan kitelepített népcsoportok képviselőinek ezreit.

A szovjethatalom idején *Karagandit* zárt településnek nyilvánították. A külvilágtól elzárt iparvárosba hadifoglyok, internált férfiak és nők, kényszermunkára elítéltek ezreit, eredeti lakhelyéről kitelepített népcsoportokat, főleg Volga-menti németeket⁴⁶ vagonszámra rabszolgamunkára ebbe a városba szállították. Továbbá idehozták az NKVD, majd a KGB által kiszűrt kulákokat, a kivégzett hazaárulók családjának tagjait (asszonyokat, gyerekeket, lányokat és fiúkat, nagymamákat és nagyapákat), akiknek speciális rabtelep lett a kijelölt lakhelye, sokak életútjának utolsó állomása. Sokan máig hangoztatják, hogy ez az ipar- és bányászváros is a rabok csontjaira épült.

Kazahsztánban elterjedt vélemény az is, hogy Karagandi az idehurcolt németek, katolikus hitűek „*központi székhelye*”. Például 1970-ben Karagandi megyében 146 ezer (9 %) német élt.

Kazahsztán függetlenné válása után több mint százezer német vándorolt ki Karagandából is Németországba. Emiatt a város lakossága 14%-kal csökkent.

Nem hallgathatjuk el viszont, hogy a mesterségesen létrehozott városba deportáltak közül jelentős számmal lengyelekkel, koreaiakkal, oroszokkal, ukránokkal, ruszinokkal, zsidókkal, baltikumikkal, sőt magyarokkal is bővítették a megbízhatatlan nemzetiségek csoportját.

Dr. Arajlim Muszagalijeva történész szerint a kazah értelmiség kiválóságai is – a sztálinisták által megtervezett és végrehajtott – asszimilációs törekvés áldozatává váltak. Következésképpen az őshonos kazahokat kisebbségbe szorították. A kazah nemzet a főlnyét csak az aulokban/kistelepüléseken őrizte meg.

Emlékszem, apám nemzedékének több tagja, akik Kazahsztánban raboskodtak, rettegve, félve emlegették Karagandit, a „börtönvárost”, szenvedésük egyik kegyetlen színhelyét. Sokat meséltek a táborokról és a száműzetésről. Apám (*id. Dupka György*) a 60-as években egy kárpátaljai építőbrigád tagjaként egy teljes nyári időszakon át itt dolgozott. Magyaros házakat építettek a jurtában lakó kazahoknak, barátként, sőt családtagként fogadták és búcsúztatták őket. Hogy örültünk, amikor több mint húsz mázsa búzával hazatért a családjához az ínséges időszakban. Tőle tudom, hogy többször találkozott a kint maradt magyar hadifogoly és politikai elítélt túlélőkkel, akiket örökös száműzetésre visszatartottak, közülük többen családot alapítottak, de a gyerekeik már nem beszéltek magyarul. Hasonló tapasztalatokat fogalmazott meg a 80-as években a helyi bányavidéken gyakorlatozó magyarországi fiatalember, illetve a leendő bányamérnök is, aki naplójában szintén leírta, hogy *„azoknak a leszármazottjai, akik jó néhány évet lehúztak a sztálini munkatáborokban és mikor letelt a büntetésük nem utazhattak el, itt kellett letelepedniük. Ők itt maradtak, családot alapítottak, utódaik születtek. Persze csak ha a szabadulás idején koruknál fogva még képesek voltak erre.”*⁴⁷

Ezekkel a gondolatokkal kerestem fel kutatótársaimmal a karagandi száműzött-telepesek leszármazottjai közreműködésével, lengyelországi és osztrák támogatásból 2012-ben épült római katolikus székesegyházat. A Lengyelországból származó **János atya** fogadott minket és mutatta be a püspöki székhelyet. Elmondása szerint a Vatikánból küldött püspök irányítása alatt Kazahsztánban közel egymillió katolikus (németek, lengyelek, koreaiak, magyarok, ukránok, litvánok, lettek, észtek stb.) él és 180 működő templomuk, kápolnájuk, imaházuk van.

Nagy érdeklődéssel szemléltük meg a másik karagandi Szent József római katolikus templomot, amely a Kárpátaljáról származó **Chira Sándor**

(1897-1983) görögkatolikus püspök nevéhez kötődik, aki 1949-től bekövetkezett haláláig – mint örökös száműzött – a karagandai németek lelki gondozója volt és abban a római katolikus templomban van eltemetve, amelynek felépítését a német hívei körében ő kezdeményezte, és 1978 karácsonyán szentelte fel. Meg kell jegyeznem, a kárpátaljai püspök még halála előtt itt ordinálta titkos püspökké az ungvári **Holovács Józsefet** (1924-2000). Egy ideig Chirával szolgált a Kárpátaljáról kitiltott ungvári **Murányi Miklós** (1911-1979) görögkatolikus vikárius. **Bendász István**⁴⁸ (1949-1991) felsőveresmarti görögkatolikus parochus is (a későbbiekben kanonok, egyháztörténész⁴⁹) szabadulása után 1957-59-ben biritualista misszionáriusként Karagandiban a száműzött németek, ukránok, ruszinok körében misszióját együtt végzi **Chira Sándor, Murányi Miklós** és a szintén elítélt, majd száműzött bányafalui parochus, **Sztankaninecz-Hám Antal Ágoston** (1905-) oltártestvérekkel.

dr. Riskó Mariann⁵⁰ életrajzírója szerint: „*Hosszú, áldozatos szolgálata a Szentszék is méltányolta. 1982. január 16-án II. János Pál pápa hosszú táviratban apostoli áldását és köszöntőjét küldte a 85. életévét betöltő Sándor atyának. Egy évvel később Karagandiban, 86 évesen tüdőrákban elhunyt. Az állami tiltás ellenére tizenöt pap és több ezres tömeg búcsúztatta a rajongva szeretett »páter Alexandert«. 2003. december 8-án a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye hivatalosan is megindította Chira Sándor titkos püspök boldoggá avatási eljárását.*”

A szentmise végén érkeztünk a deportáltak, száműzöttek és volt hadifoglyok templomába. Vidám közösség fogadott minket, a liturgia orosz nyelven zajlott. Akkor itt Szlovákiából érkezett papok, nővérek teljesítettek szolgálatot. Megtudtuk a szlovák **Vladimír** plébánostól, hogy a jelenlegi közösséget a magyar, német hadifoglyok, internáltak, száműzöttek lezármazottjai alkotják, de vannak köztük a katolikus hitre áttért kazahok is, akik részben a madjari törzsből származnak. A hívek között még egy magyar cigánycsaládról is tud az atya.

2. Karabas, a politikai rabok vasúti „kikötője”

Szak István lágérkrónikájából megtudjuk, hogy a Karaganditól 40 km-re lévő sztyeppén, a KarLag címére érkező rabszállító szerelvények („sztolipin”-vagonok) központi vasúti kikötője **Karabas** állomás volt. Itt építették fel Kazahföld központi gyűjtőtáborát, innen vitték ki a rabokat a Karlag mintegy 24 börtönlágerébe. A „gyűjtőtábor két részből állott. Egyik

a karantén, vagyis az egészségügyi vesztegzár zónája, a másik pedig a közös zóna, több, egymástól szögessdrót kerítéssel elkülönített abrakokkal. (...) Itt már nem volt az a szigorú bezártság, mint a börtönben. Bármikor kint lehetett járkalni az udvaron, csak a szögessdrót közelébe tilos volt menni. (...) A gyűjtőtáborban hat lakóbarakk volt. A kerítés miatt az egyik barakkból a másikba nem volt átjárás. Csak a börtönőrök, a lágeri funkcionáriusok, no meg az alvilági zsványok közlekedhettek szabadon. A vagányok /oroszul blatnoy-ok/ voltak a legnagyobb urak a gyűjtőtáborban. (...) A 6-os számú barakk egyik felében minden nemzetiségből származó nők voltak. A férfi rabok is a világ minden tájáról verődtek össze: kínai, japán, koreai, mongol, tatár, török, örmény, csecsen, grúz, azerbajdzsán, türkmén, tadzsik, kirgiz, üzbec, kazah volt ott, azonkívül Európából is sokan, még spanyol, angol, görög is akadt, nem tekintve a kelet-európai népek fiait, vagy a balti államokból származókat. Több eddig ismeretlen magyarok is találkoztunk, akik már hónapokkal előbb itt voltak, és várták az elszállítást valamelyik lágerbe. (...) Itt nagyon sok magyar és német hadifogollyal találkoztunk, akiket kisebb lágeri lopásokért vagy munkamegtagadásért ítéltek el 10-15-20 vagy akár 25 évre. (...) 1947. december 22-én olvasták a nevemet etapra. Gondolkodás nélkül jelentkeztem. Talán valami gazdasági lágerbe kerülök, és ott majd csak jobban hozzá lehet jutni valami élelemhez. Itt a havas, kopár lágerudvaron semmi kilátás arra, hogy valamit lehessen szerezni.”⁵¹

Szolzenyicin a „szigetvilág kikötői” közt említi meg Karabast. „A Karaganda közelben fekvő karabaszki továbbító lágeron⁵², melynek neve fogalomná vált, félmillió ember ment át néhány éven belül.”⁵³ „Karabaszból Szpasszkba hosszú időn át rendszeresen indítottak fogolymeneteket. A távolság csak 30-40 kilométer, de egy nap alatt kell megtenni, egyszerre ezer emberrel, akik közül sokan még állni is alig bírnak. (...) Ezért a menetoszlopot nemcsak géppisztolyosok viszik – azok is ott vannak persze, ötven méternyire a menettől – hanem fegyvertelen, de bottal felszerelt katonák is, szorosan a foglyok mögött. A lemaradókat verik (mint azt már Sztálin elvtárs előre megmondta), ütik-verik – azok pedig akkor is mennek, ha már jártányi erejük sincs – s csodálatosképpen sokan célhoz is érnek!⁵⁴

Karabasban „leigazolt” férfi és női rabokat innen az ITL-lágerrészlegnek számított Karaganda/Rudnyiki (137 magyar elítéltről van adatunk), Szpasszk (53 fő), Dolinka (5 fő), Akmolinszk (3 fő), Zsezkazgan/Dzsezgazgan/Rudnyik, Saran/Szaransztrój /a szaranszki központ 1., 2., 6-os lágere, Ekibasztuz/Ekibasztuz, Kingir, Zhezdy/Dzszszdi/Diserdi, Temirtau /3/ Temir-

Tau/Tartau, Balkhash/Balhas, *Alma-Ata* (3 fő), Aktas, Dubovka, *Burma*, Bajkonur, Piket stb.

A Kazahföldre hurcolt 1924-28-as születésű mozgósított leventék közül a 8 évre elítélt **Brunáczi Pál** (Füzér, 1925-) 1946 után érkezett Karabasba: „... *nem állomás volt, csak megálló. Úgy potyogtunk ki a vagonból, mint a fagyos krumpli. Úgy megvoltunk dagadva, hogy saját magunkra nem ismertünk rá...*”

6.) Magyarországi és kárpátaljai lelkipásztorok

A Gulágra elhurcolt és megtorlásban részesült magyarországi és az elszáított területek római katolikus, görögkatolikus, református és evangélikus lelkipásztorok, illetve más felekezetek képviselői a GULÁG-lágerrendszerében tudtak egymásról, összehangoltan „lélekmentő missziós munkát” végeztek a rabok körében. Valamennyi börtönlágerben, ahol megfordultak, a kárpátaljai katolikus és református papokkal kiválóan működtek az ökumenizmust. Az embertelen körülmények közepette is Isten ígését bátran hirdette **Olofsson Placid**, **Mészáros Tibor**, **Harangozó Ferenc** római katolikus atyák, **dr. Böröcz Sándor** körmendi evangélikus lelkész és mások.

Harangozó Ferenc⁵⁵ atya egy ideig a 7. sz. karagandi börtönlágerben ismerkedett meg **Chira Sándor** teológiai tanárral, a munkácsi görögkatolikus egyházmegye titokban felszentelt püspökével. Innen elkerült a Bajkál-tó vidéki 32-es Ozerlagba, ahol a fadöntőbrigádban együtt dolgozott **Bacsinszky Gyula** görögkatolikus rahói esperessel, **Lozán Bazil Polikárp** (1908–1972) görögkatolikus bazilita szerzetessel, az ungvári születésű **Bártfay Kálmán** nagyszülősi római katolikus plébánossal, **Sörös János** munkácsi római katolikus esperessel. **Harcsár János** kassai római katolikus papon kívül más népek képviselőiben litván, lengyel papok is ebben a táborban végeztek kényszermunkát. Harangozó atya elmondásából tudjuk, hogy Ungvárról kapott kis kehellyel misézett. Titokban paptársaival gyónatott és áldoztatott is. Erre így emlékszik: „*munkába menet mellém állt, aki gyónni akart. Az áldoztatás is így történt. Menet közben az áldozó kezébe adtam egy kis kenyeret, ő magába mélyedt, nagyon megható volt. (...) a fogságban töltött évek megerősítettek abban, hogy lehet bízni az emberekben. Jó ember minden fajtában van, arany is, de mindenütt van salak is.*”⁵⁶ Az idősebb papokat sem kímélte meg a halál. Mások mellett **Pásztor Ferenc** beregszászi római katolikus plébános vikárius az Ozerlágban halt meg. **Járosi Andort**

(Sándorfalva, 1897-1944, Magnyitogorszk) az erdélyi evangélikus lelkész, teológiai tanár, író. több mint 200 társával együtt internálták a Szovjetunióba, Magnyitogorszkban végelgyengülésben visszaadta teremtmőjének a lelkét.

Kárpátalján a „szovjet társadalom ellensége” vádjával 25 évre elítélt római katolikus papok közül – **Hudra Lajos** beregszászi segédlelkész, **Horváth Ágoston** dolhai plébános, **Plachinger Pál** ungvári lelkipásztor, **Lőrincz István** őrdarmai plébános és **Heveli Antal** aknaszlatinai plébános – a karagandi börtönlágerben töltötték le büntetésüket. Az akkor 22 éves **Hudra Lajos** fiatal papot előbb halálra ítélték, majd később „enyhítésképpen” a büntetést 25 év kényszermunkára változtatták. Büntetését Karagandiban és Vorkután töltötte. Egy későbbi visszaemlékezéséből: „A lágerben dolgozni kellett. Aki nem csinált marhaságot, nem ment fejjel a falnak, az csak eltenődött valahogy. Lakásokat építettünk (...) Mindennap misézhettem. Az ostyát kaptuk, a bort meg csináltuk. Küldtek mazsolát, abból csináltuk a bort. Rendesen gyóntattunk mindenkit, aki akart. Az ünnepekről mindig megemlékeztünk. Amikor munkánkért már fizetést is kaptunk, voltak, akik ittak, lezüllöttek. Amikor a légert szétozslatták, csak a komolyabb bűnösöket tartották benn. A politikai foglyok kiköltözhetnek a faluba. Két nagy veszély jelent meg: az ital és a nők. A kárpátaljai magyarokat meg a ruszinokat mi, papok, nagyon szépen kézben tartottuk. Mondtuk nekik: »Fiúk! Most ez a két veszély fenyeget benneteket. Ha eddig kitartottatok, most vigyázzatok, mert tönkre mehettek.« Sikerült is őket visszatartani.”⁵⁷ 1956. július 2-án tért haza. **Horváth Ágoston** az 1954-es kirgiri rablábadást is túlélte: „Nálunk a lágerben (Kingirben) is 42 napig tartott De letiporták Szent Péter és Pál éjszakáján (1954. jún. 29-én) éjjel kettőkor megnyíltak a lágerkapuk, jöttek a tankok, löttek és az egész légert összetaposták... Vagy 500 halott volt. Az egyik katolikus papunk is ekkor halt meg.” Büntetésének letöltése után 1956 nyarán hazakerült. A 25 évre elítélt **Plachinger Pál** Sztálin halála után, 1953 augusztusában szabadult. Egy ideig Ungváron tevékenykedett. Mivel nem támogatta a „békepapi mozgalmat”, a tartóztatás elől 1961-ben újra menekülnie kellett. Ismét Kazahsztánban keresett magának menedéket, ahol Karaganda városban és környékén a németajkúak lelkipásztori ellátását vállalta magára. Munka volt bőven. Jöttek – Kazahsztánon kívül – Taskentből, Dusanbéből, Novoszibirszkából, hogy megkeresztelkedjenek, egyházi esküvőt köthessenek, szentgyónásban, szentáldozásban részesülhessenek. 1964-ben másodszer is hazatért a száműze-

tésből. **Lőrincz István** plébános 10 év rabság után, 64 évesen szabadult Karagandiból. Itt raboskodott **Heveli Antal** (Kaplony, 1916-Szolyva, 1999) aknazslatinai plébános is, aki amnesztiával szabadult.

A kényszmunkára elítélt több mint 120 görögkatolikus pap közül többen Kazahsztánból sem tértek haza, egyesek tragikus körülmények közepette vesztették életüket. A mártírhalált halt **Duliskovics Viktor** tőrjaremetei görögkatolikus parochust 25 évre elítélték, a Kingirben 1954. június 26-án kitört, az életkörülmények javítását követelő rablázas idején haslövést kapott.⁵⁸ **Mereszti Gyula** görögkatolikus bazilita szerzetest 1951-ben Karagandi spec. politikai táborban látták utoljára, a továbbiakban sorsa ismeretlen. **Mózer Mihály** tiszakirvai görögkatolikus parochust a lágerben végzett pasztorizációjáért 1955. február 25-én „eltették láb alól” – letaszították egy magas építőállványról. Szörnyethalt. **Thegze Miklós** Zsukó parochusát *Szpasszokban* halára dolgoztatták, 1953. március 21-én ismeretlen körülmények közt meghalt. **Zseltvay Fedor** taracközi (tereszvai) görögkatolikus ismeretlen helyen nyugszik Karagandi környékén.

A kárpátaljai református lelkészek közül **Asszonyi István** forgolányi lelkipásztort 1949. március 20-án 25 évre ítélték és Dzsezkazgan börtönlágerében raboskodott. 1956 áprilisában szabadult.⁵⁹ Itt raboskodott a 25 évre elítélt **Pázsit József** munkácsi lelkipásztor, a Sztálin halála után meghirdetett amnesztia idején, 1956. június 20-án térhetett haza a fogságból és Magyarországon telepedett le. **Vass József** técsői lelkipásztor 25 évből hat évet raboskodott Karagandiban és Petropavlovszkban. 1956-ban perét újratárgyalták. Felmentették a koholt vádak alól. Hazajött a lágerből.⁶⁰

A legendás sorsú **Gulácsy Lajos** egykori református püspök a szomszédos *Dzsezkazganban* hét évig fogyasztotta a rabok kenyéréét. 1956. május 15-én jött haza.

Emlékiratában a lágeri ökumenizmusról a következőket írta: „*A hét év alatt sok mindent tapasztaltam és láttam. Ott, ahol több mint nyolcvan nemzetiség és szinte a világ minden egyházából valók voltak összeférve, az emberek nagyon is egymásra voltak utalva a halál árnyékának völgyében. Akiben csak egy parányi istenfélelem volt, az a másik emberben sorstársat, vándortársat, embert látott. Ez az összetartozás segített átvészelni a nehéz időket. (...) Az ünnepeket közösen tartottuk. 1954 húsvétján elbújva a láger területén egy vályogvető gödörben úrvacsoráztunk közösen református, római katolikus, görögkatolikus, baptista és pravoszláv testvérekkel. Kenyerünk volt, bor helyett vizet használtunk. Hittük a feltámadást. A lehetőség szerint igyekeztünk sokszor találkozni. A gyakorlat az*

volt, hogy minden alkalommal más és más tartott egy beszámolót, tanítást. Visszaemlékszem egy zsidó rabbira, milyen különösen jó magyarázatát adta Mózes könyveinek. Egy görögkatolikus lelkész Máriáról tartott előadást, azóta jobban értem, mit jelent a Mária-tisztelet: Isten eszközevé lenni. Nem szabad elfogultnak lenni. Mi, reformátusok nem imádjuk, de jobban tisztelhetünk.”⁶¹

A hazatért túlélők közül számosan megírták emlékiratukat, illetve szenvedéstörténetüket.⁶²

6.) Dolinka: a KarLag közigazgatási központjában

Harminc kilométerre Karaganditól dél-nyugat irányban felkerestük a *Serubajnura* folyó menti *Dolinkát*. A Volga menti németek 1909-ben alapították, majd a sztálini megtorlás idejében örökös száműzetésre idehurcolt ukrán, litván, fehérorosz, német családok, politikai elítéltek jelentősen gyarapították a lakosságát, napjainkban közel ötezren élnek itt.

KarLag néven a rabok itt építették fel a szovjet GULÁG-táborok egyik legnagyobb börtönláger-hálózatának irányítóközpontját, amely 1930-1959 között működött. Kazahsztán függetlenségének elnyerése után a település központjában található adminisztratív központ épületét teljesen felújították, és 2001-ben nyitották meg a kommunista diktatúra áldozatainak emlékére a *KARLAG Politikai repressziók/megtorlások múzeumát* (КАРЛАГ, Музей памяти политических репрессий (поселок Долинка, Казахстан).

Bajnova Svetlana Klimentyevna múzeumigazgató és munkatársai kalauzolásában megismerkedtünk a KarLag történetével, a javító-munkatábor rabjainak hétköznapi életével, megmutatták a kihallgató és a kivégző termet is. Összeségében több mint 160 négyzetméternyi területből 78 négyzetméternyi termekben helyezték el a kiállítási anyagokat. Gyakran rendeznek tudományos tanácskozásokat, emlékkonferenciákat és különböző tematikus kiállításokat is.

Dolinka külterületén, a KarLag főigazgatósága épületétől néhány kilométerre található az „*Anyácska temető*”, amely a szabadtéri emlékmúzeum együttes részét képezi. Döbbenet hallgattuk, hogy az 1930-1940-es években a börtönlágerhez tartozó szülészet és a bölcsőde szomszédságában temették el a gyerekeket és a végelgyengülésben elhunyt anyjukat, akik a KarLag foglyai voltak. Legtöbben szülés közben haltak meg, illetve a későbbiekben éh- és fagyhalál, járványos betegség végzett velük.⁶³ A rabnőket általában a tábor őrői és a köztörvényes rabok ejtették teherbe.

Dolinka, a KARLAG Politikai repressziók/megtorlások múzeum előtt.

Balról jobbra: Dupka György, Fuchs Andrea, Schmidt Antal, Halmi Keve Kund, Varga László, dr. Muszabekova Róza irodalomtörténész, Szári Norbert Gergely, dr. Arajlim Muszagalijeva történészprofesszor, dr. Szandibajev Ulbolszin filozófus, Dmitrienko Anna, dr. Szilágyi Péter Ferenc, Yazhyan Teréziya, Walterné Müller Judit, Magasi Ágnes, Horváth Adrien, Rozsnyai Ilona, Dr. Máthé Áron, Matkovits Réka Aléna, Matkovits-Kretz Eleonóra, Csornay Boldizsár László, Árvai Attila, Molnár József.

7. „ALZSIR” – A HAZAÁRULÓK FELESÉGEINEK AKMOLINSZKI LÁGERE

A kazah fővárostól kb. 36-40 km-re, a R-2. számú Nur-Szultan-Korgolzsín útvonalon felkerestük *Akmolát* (korábbi elnevezései: „m-26-os munkástelepülés”, 2007-ig *Malinovka*). Az egykori kazah aul legfontosabb látnivalói a római katolikus templom, a 30-50-es években megtorlásban részesült áldozatok emlékfására, továbbá az ALZSIR Emlékmúzeum Komplexum, emlékművek.

Az utóbbi intézmény otthont adott az „ALZSIR”⁶⁴ Hazaárulók feleségeinek Akmolinszki láger történetét bemutató kiállításnak⁶⁵. Az Emlékmúzeum Komplexum *Nazarbajev* államfő kezdeményezésének köszönhetően, a

70 évvel elindított politikai megtorlások áldozatainak emlékére, **Sz. Zs. Narinov** kiváló építész tervei alapján valósult meg és 2007. május 31-én megnyitották. A múzeumi építmények közül kimagaslik a sztálini politikai megtorlást jelképező „*Élet-halál kapuja*”, mögötte látható a „Sztálini rabszállító vagon”, a különböző országok kazahsztáni nagykövetségei által állított emlékjelek sétánya, a végelgyengülést ábrázoló férfi műalkotás, a reménykedő nőt ábrázoló szobor, a kazahsztáni 11 GULÁG-főtábor sematikus térképét ábrázoló emlékfal, a rabnők barakkja, az „Alas”-park a rabnők által telepített gyümölcsöskert 1,5 ha területén, 7 200 eddig ismert rabnő nevét (köztük 7 magyarét is) megörökítő fekete márvány-emlékfal.⁶⁶

A komplexum epicentrumában egy hatalmas kónusz alakú, ablaktalan, de a kupola felülről megvilágított épületegységében rendezték be a múzeumot, amely a leírás szerint az emberi szenvedés titkait őrző dobozra is emlékeztet. Az épület első szintjén az Alas teremben Kazahsztán szovjet korszakát megjelenítő kiállítási anyagok sorakoznak. A második szinten az ALZSIR-teremben az akmolinszki láger történetével ismerkedhetünk meg. Összeségében 1 millió háromszázezer Kazahsztánba deportált (német, türk, koreai, lengyel, csecsen, krími tatár) népcsoportnak állítottak emléket, akinek egy része végül is ebben az országban telepedett le. A tabló-sorozat az 1986. december 16-ai almati kazah diákok, fiatal munkások demokratikus jogokat követelő békés felvonulásának eseményeit is megörökíti, amelyet a Kreml urai vérbefojtottak. A krónika szerint a nacionalista megmozdulásnak minősített eseménynek számos halottja, sebesültje volt. Ezenkívül 90 főt letartóztattak és elítéltek, az ifjúság egyik szószólóját a 19 éves **K. Riszkulbekovot** halálra ítélték és kivégezték.

Az „ALZSIR” a Hazaárulók Feleségeinek Akmolinszki 17. sz. láger történetét 1990-1991-ben **Szuraganova Zubajda Kobijevna** kazah kutató-történész dolgozta fel. Malinovkán többek között találkozott a még élő politikai foglyokkal, hozzátartozóikkal, a lágerbörtön egykori őreivel, akikkel interjúkat is készített.⁶⁷A múzeumban több ALZSIR-t orosz nyelven bemutató helytörténeti kiadványt is kaptam. Ezek közül megdöbbenő történeteket olvastam az ALZSIR-túlélők visszaemlékezéseit és más publikációkat tartalmazó gyűjteményben.⁶⁸

***

Magyarország most a 12. ország sorába került, hogy részvételünkkel a magyar áldozatok tiszteletére emlékművet avattunk. **Dr. Baranyi András** kazahsztáni magyar nagykövet az előttünk itt járt **Menczer Erzsébet** (édes-

apja, édesanyja a térség lágeriben raboskodott) kezdeményezésére, a Gulág Emlékbizottság támogatásával került megvalósításra.

A kazah helyhatóság egy hét alatt megadta az engedélyt, ilyen gesztusról eddig nem tudunk. A leleplezett emlékmű felirata: „*A kommunista diktatúra éveiben az Alzsír-ba és más kazahsztáni lágerekbe hurcolt magyar politikai foglyok és kényszermunkások emlékére. Magyarország Nagykövetsége, Asztana, 2017. VII. 3.*”

Az emlékműavatással kapcsolatosan a későbbiekben így nyilatkozott: „*Büszkeséggel tölt el, hogy bár nem hirdetjük, mégis aki Magyarországról Asztanába utazik, általában ellátogat az emlékműhöz is.*”⁶⁹ – mondta **dr. Baranyi András** Magyarország Nur-Szultan-i nagykövete.

A kazah államban már húsz éve minden év májusában megemlékezést tartanak az érintett országok nagykövetségeinek bevonásával, engedélyezi az emlékjelek felállítását is. Legutóbb *Zsezkazganban* egy volt Gulág tábor helyszínén a SZÓRAKÉSZ (Szovjetunióban Volt Magyar Politikai Rabok és Kényszermunkások Szervezete) egy magyar nyelvű emlékművet avatott.

A zsezkazgani lágerben raboskodott többek között **Szolzsényicin** és **Menczer Gusztáv** (SZÓRAKÉSZ megalapítója) is. Utóbbi gyermekei, nevezetesen **Menczer Erzsébet** (a SZÓRAKÉSZ elnöke), **Menczer Gusztáv** és unokája is fejet hajtott az ide elhurcoltak emléke előtt.

ALMATIBAN

Nur-Szultánból belső kazah repülőgépjáraton jutottunk el Almatiba és az azonos nevű Hotel Almatiban szálltunk meg. **Blaumann Ferenc** főkonzul és felesége, **Amler Terézia** vendégszeretetében részesültünk, a városnézés során többek között jártunk a Köztársaság téren, a Hagyományos Hangszerek Múzeumában, sőt a zöldpiacra is eljutottunk megcsodálni a közép-ázsiai árusokat és az egzotikus portékáikat.

A főkonzul az almati 40. sz. GUPVI-láger hadifogolytemetőbe történő látogatásunkat is megszervezte, kísérőt biztosított **Muhammed Zsylgedinov** vezető szakértő, elnöki archívum munkatársa személyében. Az ő kalauzolásával kerestük fel a térség egyetlen eredeti formájában fennmaradt rabtemetőjét, ahol német, japán, magyar és civil internáltak sírjai katonás rendben követik egymást.

A kazah főlevéltáros elmondása szerint 1946-1949 között a 40. sz. hadifogolytábor rabjait a városi építkezéseken halálra dolgoztatták. Mukammed barátunk, közel száz oldalnyi levéltárból származó listát adott át nekünk, amelyek a GUPVI-lágerekben elhunytak névsorát, temetők hely-

rajzát tartalmazza. Külön összefoglaló tanulmányt készített főleg a német hadifoglyokról, köztük a magyarokról is.

Az *Almati (Alma-Ata) 40. sz. GUPVI-főtábornak* 1946. június 1-jei állapot szerint 5 954 lakója volt.⁷⁰ Struktúrája 1947. január 1-ig 10 légerészleggel és 1 légerkórházzal bővült. Ezekben összesen 8096 főt tartottak fogva, ebből 669 internált személy volt.

1949. január 1-jére a Kazah SZKSZ OPVI MVD főparancsnokságához tartozó 1. számú légerében már csak 362 német hadifogoly katona tartózkodott, a többieket repatriálták. A 40. főtábor parancsnoka **Bodalev** alezredez, az operatív ügyek helyettese **Bajmurzin** kapitány, a termelési ügyek helyettese **Filatov** őrnagy, a politikai ügyek helyettese **Tokár** kapitány volt. A jelzett időszakban főleg német és japán hadifoglyok tartózkodtak. Az eltemetettek számáról nincs adatunk.

***

A délutáni órákban a „Wiedergeburt” Német Kör almati székházában a szervezet vezetőjével **Korneyeva Svetlana** asszonnyal találkoztunk, aki az itt élő németek kulturális tevékenységéről, a német nyelv oktatásának fontosságáról, a német színházról és egyéb a németek érdekvédelmét szolgáló projektekről részletesen beszámolt.

A zsúfolt programmal telített napot a szálláshelyünkön **Blaumann Ferenc** főkonzul társaságában búcsúesttel zártuk, aki lelkesen üdvözölte az emlékhelyeket felkereső csoportunkat.

A meghívott vendégként mutatta be a kazahsztáni magyarok markáns képviselőjét, a kárpátaljai származású földinket, **Dr. Papp Sándort**, aki évek óta az Almati Magyar Kulturális Központ elnöke. Megjegyzem, a korábbi elnököt, a beregszászi származású **Leskó Lászlót** még a rendszerváltás előtti időkből volt szerencsém megismerni. Társaival 1990-ben Alma-Atában létrehozták kulturális szervezetüket. Mint ismeretes, Kazahföldön is 1992-ben legálissá vált a katolikus egyház helyzete, ennek következtében a németekkel és a lengyelekkel összefogva, részt vállaltak a helyi római katolikus egyházközség felvirágoztatásában, hitéleti programjainak megvalósításában. Az 1995-től működő magyar egyesület tagsága főleg kárpátaljai magyarok, akik Kazakisztánban élnek és dolgoznak, illetve ezt a gazdaságilag dinamikusan fejlődő országot választották hazájuknak, soraikban anyaországiak is vannak (ápolják a magyar hagyományokat, a magyar nyelv fakultatív oktatásával is foglalkoznak, megemlékezéseket tartanak a GULÁG-GUPVI emlékhelyeken, a magyar emlékje-

leknél stb.). Elnökük, Papp Sándor Nagyszőlősen született (nagyapja, **Papp Gergely** gör. kat. esperes volt, majd kivándorolt és az USA-ban hunyt el). A nyolcvanadik évéhez közeledő Sándor bátyánk érzelmileg mégis Beregdédához kötődik, hiszen gyerekkorát itt töltötte, testvérei és rokonai is itt élnek. Évente egyszer hazalátogat. Lenyűgöző az életpályája. A műszaki, gépészeti pályán indult el, ezen a területen műszaki mérnöki diplomát, majd tudományos címet szerzett. Büszkén említette, hogy **Nurszultan Abisuli Nazarbajevnek**, Kazakisztán elnökének egyik tanácsadója, az elnök mellett működő nemzetiségi tanács tagja, és nemrég a gépipar fejlesztésében elért feltalálói és novátori tevékenységének eredményeit figyelembe véve, a Kazakisztáni Tudományos Akadémia megbecsült tagja lett. Elismert vállalkozó is, épületgépészeti termékeket előállító Kelet cégcsoportja hatalmas forgalmat bonyolít le, amely teljesen családi vállalkozásban van, már unokáit is bevonta a vállalat életébe.

Torokszorító élményként mesélte, hogy az országot járva, gyakran találkozott egykori hadifoglyokkal, politikai elítéltekkel, azok leszármazottjaival, akik Kazahsztánban örökre itt ragadtak.

Barátainktól búcsút véve, mi is úgy éreztük, hogy emlékeink tárháza újabb szenvedéstörténetekkel és ismeretekkel bővült, amely végig kíséri földi életünket, mert belénk ivódott a komisz arculatú ázsiai tájak páratlan vendégszeretete és a mesésen szép keleti építészet valamelyest ellensúlyozta a szomorú apropójú utazást.

JEGYZETEK:

¹ 2019. március 20-án a kazak parlament egyhangúlag úgy határozott, hogy a város a lemondott államelnök, **Nurszultan Nazarbajev** tiszteletére a *Nur-Sultan* nevet vegye fel.

² **Nurszultan Abisuli Nazarbajev** (Csemolgan, 1940. július 6.) 2019. március 19-én lemondását jelentette be Kazahsztán történetének mindeddig egyetlen elnöke, aki a tisztséget 28 éven át, 1991. december 16.-2019. március 20. között töltötte be. A 79 éves politikus megtartotta pártelnöki tisztségét a kormányzó Nur Otan pártban, és továbbra is a biztonsági tanács elnöke marad, (utóbbi törvény írja elő). Szintén a törvény értelmében élete végéig a Nemzet Vezetője (Елбасы) is marad, ami számára széles jogköröket biztosít. 2019. március 20-tól **Kaszim-Zsomart Tokajev** (Almati, 1953. május 17.) Kazahsztán új, megválasztott elnöke. Megbízása 5 évre szól.

³ Magyarország Nagykövetsége, Asztana. Kétoldalú kapcsolatok: Kazahsztán.

Tárolt változat: <https://asztana.mfa.gov.hu/page/ketoldalul-kapcsolatok-kazahsztan> (2019. augusztus 11.)

⁴ dr. Baranyi András 2015-2019-ben Magyarország nagykövete Kazahsztánban, Kirgizisztánban és Tádzsikisztánban. 2019-től Külgazdasági és Külügyminisztérium Keleti kapcsolatok fejlesztéséért felelős helyettes államtitkár.

⁵ *Немұы Қазақстана...* 8 old.

⁶ *Немұы Қазақстана...* 11 old.

⁷ *Немұы Қазақстана...* 21 old.

⁸ Dupka György: A magyarság számának, összetételének és települési területeinek változása Kárpátalján /1910-től napjainkig/. In: Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910-1990). Szerkesztette: Kovacsik József. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1994. 171. old.

⁹ Frank Miklós: *Magyarok Kazahsztánban. Életünk*, 2002. május. 5. old. Tárolt változat: <http://www.magyar-misszio.de/eletunk/2002maj.pdf>, (2019. augusztus 11.)

¹⁰ *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban*. Dokumentumok (1941-1953). Főszerkesztő: Varga Éva Mária. Moszkva-Budapest, ROSSZPEN-MKTTK, 2006. 368. old. A továbbiakban: *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban...* Megjegyzendő: a Német Kör kutatócsoportja által felkeresett Grozniji területen 1 787 (ebből 291 internált, köztük 93 férfi, 198 nő), Baskír ASZSZK-ban 933 (ebből 528 internált, köztük 231 férfi, 297 nő), a Tatár ASZSZK-ban 1 591, Ukrán SZSZK-ban 67 595 (ebből 13 983 internált, köztük 8 418 férfi, 5 565 nő), az Azerbajdzsáni SZSZK-ban 3 977, az Örmény SZSZK-ban 2 040, a Grúz SZSZK-ban 6 853 (ebből 1 452 internált, köztük 1188 férfi, 264 nő), a Kazah SZSZK-ban 1 677 (ebből 1 internált férfi), az Üzbég SZSZK-ban 5 magyar hadifoglyot vettek 1947. április 1-jén nyilvántartásba.

¹¹ *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban...* 240. old.

¹² Mihejeva, L. V.: *Idegen hadifoglyok és internáltak Közép-Kazahsztánban a XX. században (1941-1950 között)*, a kandidátusi disszertáció szerzői absztrakja: 07.00.02. – Karagandi, 2007. 30. old.

¹³ Bekmahabetov, R. K.: *Hadifoglyok Kazahsztán területén*. Kosztanaj: a kazah köztársaság belügyminisztériumának Kosztanaji Akadémiája, 2014. 166. old.

¹⁴ Altajev, A.S., Zsanguttin, B.O.: *GUPVI: hadifoglyok és internáltak Kazahsztán területén (1939-1951)*: segédkönyv 3 r.-ben – Almati: Abaj Kazah Nemzeti Pedagógiai Egyetem 2006. - 1. r. - 104 old; Altajev, A. S. *A második világháború történelmének aktuális problémái II „Mi a győzelmet közel hoztuk, ahogy tudtuk”*: a Győzelem 60. évfordulója tiszteletére rendezett tudományos-gyakorlati konferencia anyaga. Almata: Abaj KazNPE, 2005. – 14-18. old.

¹⁵ Zsangutin, B.O. *GUPVI: hadifoglyok és internáltak Kazahsztán területén (1941-1951)*. Haza történelme. – 2008. – 2. sz. 107-114. old.

¹⁶ Dulatbekov, Nurdan O. *Vengerszkije vojennoplennije v karagandinszkij oblasztyi I Magyar hadifoglyok a Karagandai területen.*, Karaganda: RIO „Bolasak-Baszpa” 2013. 248 old. A továbbiakban: *Dulatbekov...*

¹⁷ Гл. ред. Абдулин А. *Караганда. Карагандинская область: Энциклопедия. — иллюстрированное.* — Алма-Ата: Атамұра, 2008.

¹⁸ *Dulatbekov...* 83-87. old.

¹⁹ *Dulatbekov...* 83-87. old.

²⁰ *Dulatbekov...* 93-95. old.

²¹ Baranyai Béla – Budapest: *A pesti utcáról szovjet fogságba*. In: HH 1993/1.

²² *Dulatbekov...* 88. old.

²³ *Dulatbekov...* 90-93. old.

²⁴ *Dulatbekov...* 89-90. old.

²⁵ *Dulatbekov...97. old.*

²⁶ *Dulatbekov...95-96. old.*

²⁷ *Dulatbekov...* 88-89. old.

²⁸ *Dulatbekov...* 87-88. old.

²⁹ *Dulatbekov...* 90. old.

³⁰ *Dulatbekov...* 96-97. old

³¹ Dulatbekov... 90. old.

³² Dulatbekov... 97. old.

³³ Dulatbekov... 97. old.

³⁴ <https://moly.hu/konyvek/sara-sandor-nehezsorsuak>

³⁵ Menczer Gusztáv fiának, aki 2019 folyamán felkereste a Kazahföld börtön lágeréinek emlékhelyeit - facebook-bejegyzése szerint: „Szpasszban, ami egy közbülső állomás volt, 8 hónapot töltöttek el a szüleink. Innen vitték tovább őket Szibériába, Vorkutára és más helyekre.”

³⁶ keszeghy: *3500 nap - A Gulág rabtelepei, A bolsevizmus népirtásának színtere.* <http://www.papiruszportal.hu/site/index.php?f=2&p=6&n=1773> (2019. augusztus 23.)

³⁷ [https://hu.wikipedia.org/wiki/Menczer_Gusztáv_\(politikai_fogoly\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Menczer_Gusztáv_(politikai_fogoly))

³⁸ Menczer Gusztáv. *A Gulág rabtelepei, A bolsevizmus népirtásának színtere.* Szabadvégy Kiadó, Budapest, 2007, 159. old., lásd még a 108. old.

³⁹ Stark Tamás: *Magyar civilek elhurcolás a Szovjetunióba.* - Végső István: „A Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékére Kiskunhalason,” Páztortúzt Kulturális és Hagyományápoló Egyesület, Kiskunhalas, 2017. 24. old.

⁴⁰ Botos János: *Magyar zsidók szovjet lágerekben 1939-1956.* Jakab és Komor tér 5. Egyesület, 2018.

⁴¹ Dupka György: *Kárpátaljai magyar Gulág-lexikon. Lefejezett értelmiség 1944-1959.* KMK 95, Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 1999.

⁴² Rózsás János: *Gulág Lexikon.* Püski, Budapest, 2000. 415. old., Rózsás János *Gulág Lexikon.* Rajnai Miklós közreadásában. A Magyar Műveltség Kincsestára, Nagykanizsa, 2008. 536 old. A továbbiakban Rózsás János 2000...

⁴³ **Szák Iván** mozgósított levele alig múlt 16 éves. Az ártatlan fiúra Szibériában letöltendő tíz évet oszt ki még Magyarországon „jóval a háború befejezése után” a szovjet katonai bíróság.

⁴⁴ Szák Iván: *A szenvedések országútján.* (Fogolynapló 1983) Hódmezővásárhelyi Művészetekért Közalapítvány. Hódmezővásárhely, 2006. 296. old.

⁴⁵ A sztálinizmus éveiben a kommunisták az ország keleti és északi körzeteibe deportáltak kb. kétmillió nem orosz nemzetiségű személyt: finneket, németeket, lengyeleket, észteket, litvánokat, letteket, csecseneket, ingusokat, balkárokat, karacsájakokat, kalmüköket, görögöket, törököket, krimi tatárokat és nyugati ukránokat.

⁴⁶ II. (Nagy) Katalin porosz származású, távoli orosz felmenőkkel is rendelkező orosz cárnő uralkodása idején (1762) indult el a németek betelepítése.

⁴⁷ Morgómedve. Karaganda 1. rész.: https://morgomedve.blog.hu/2013/01/13/karaganda_1_resz, (2019.augusztus 10.)

⁴⁸ Fogságának történetét *Öt év a szögesdrót mögött* című könyvében írta le. Budapesten 1991-ben könyvalakban is megjelent.

⁴⁹ Bendász Dániel-Bendász István: *Helytállás és tanúságtétel.* A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai. Galéria Ecriture, Ungvár-Budapest, 1994.

⁵⁰ Riskó Mariann: *Chira Sándor hitvalló püspök vértanúságának üzenete.* I.–II. rész. *Új Hajtás*, a Kárpátaljai Római Katolikus Egyház lapja, 2017. 4-5. szám, XXII évfolyam.

⁵¹ Szak István, 123-132. old.

⁵² Szolzsenyicin, Alekszander: *A GULag szigetcsoport. 1918-1956. Új Idő,* Budapest, 1989. 481. old., Tárolt változat: <https://www.scribd.com/doc/241062650/150395726-Gulag-Szigetcsoport-Szolzenyicin>

⁵³ Szolzsenyicin lábjegyzete: Karabasz talán minden más továbbtónál jobban megérdemelte volna, hogy múzeumá tegyék, de sajnos, már nincs meg: egy vasbeton-készítmények gyártó üzem van a helyén.

⁵⁴ Szolzsenyicin, Alekszander: *A GULag...* 520. old.

⁵⁵ Harangozó Ferenc (1908) Csendlakon r.k. esperes-plébános. 1948. március 11-én Szombathelyen a nyílt utcán tartóztatta le (rabolta el) a titkosrendőrség. 1948. december 10-én a

szovjet katonai törvényszék először halálra, majd 25 évi szibériai kényszermunkára ítélte őt és néhány társát, volt diákjait, akik részt vettek több száz menekültnek a határon való átegésében.

⁵⁶ Harangozó Ferenc: *A csendlaki parókiától a szibériai hőmezőkhig*. Kilenc év börtönökben és munkatáborokban. Összeállította Gyürki László. Martinus Kiadó, Szombathely, 2012., https://www.martinuskiado.hu/mixc/products/1351-a_csendlaki_parokiatol_a_sziberiai_homezokig.pdf

⁵⁷ Személyes visszaemlékezéséből, Hetényi 1996: 253-254. A Szatmári Egyházmegye Jubileumi Sematizmusa. Kiadja a Szatmári Római Katolikus Püspökség. Összeállította: Ilyés Csaba. Szatmárnémeti, 2006. – 331. old.

⁵⁸ A kengiri eseményekről, okairól, a mintegy 700 meggyilkolt és sebesült áldozatról igen részletesen szól A. Szolzsenyicin GULÁG-szigetcsoport című közismert könyve / V.12.fejezet: Kengir negyven napja/).

⁵⁹ Fodor Gusztáv: *A kárpátaljai református egyház élete a sztálini egyházpolitika szorításában*. A kommunizmus áldozatai – 2015. 170-197. old. <http://kmf.uz.ua/wp-content/uploads/2017/01/A-kommunizmus-aldozatai-2015.pdf>, *Egyházüldözés Kárpátalján 1944-1991*. Összeállította: dr. Dupka György. Tiszabökényi r. kat. templom állandó kiállítása. Katalógus. 17-18. tabló.

⁶⁰ Fodor Gusztáv: *A kárpátaljai református egyház élete a sztálini egyházpolitika szorításában*. i.m. 170-197. old.

⁶¹ *Mélységből a magasba*. Bizonyágtétel az elmúlt időkről. Gulácsy Lajos önéletírása. Szerkesztette és a kiadásért felel: Szántó János. Kiadja a Kárpátaljai Református Egyház sajtóosztálya, év nélkül. Mélységből a magasba. Egy önéletrajz: Gulácsy Lajos. Magyar Elektronikus Könyvtár, 2005, <http://mek.oszk.hu/03500/03531>

⁶² *Egyházüldözés Kárpátalján 1944-1991*. Összeállította: Dupka György, Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 2017. Tárolt változat: <http://mek.oszk.hu/18100/18119/18119.pdf>

⁶³ *Махаббат Енсебаева*. “Мамочкино кладбище”: как хоронили детей репрессированных женщин. informburo.kz. (2017. szeptember 18.)

⁶⁴ Orosz elnevezése: Акмолинский лагерь жён изменников Родины (А. Л. Ж. И. Р.)

⁶⁵ A látogatás idején Tergembayev Samat Ilyasovich, a múzeum igazgatója. Honlap: <https://museum-alzhir.kz/en/contacts>, orosz nyelven: <https://museum-alzhir.kz/ru/kontakty>

⁶⁶ Lásd az Alzsírban raboskodó nők névsorát. *Узницы «АЛЖИРА»: Список женщин— заключённых Акмолинского и других отделений КарЛага / Ассоциация жертв незаконных репрессий г. Астаны и Акмол. обл., Междунар. о-во «Мемориал»; Сост.: В. М. Гринёв, В. В. Горецкий и др. — М., Звенья, 2003. — 568 с., ил. (фот.)*

⁶⁷ *Сураганова З. К. АЛЖИР как феномен «женской» несвободы в репрессированной памяти казахского народа // Северо-Восточный гуманитарный вестник. — 2018. — № 5 (22). — С. 65 — 66. Lásd még: <https://elibrary.ru/item.asp?id=32720803>*

⁶⁸ Malinovszkije vehi. Szbornyik publikacij i vospominanij. Podbor materialov – Drobot L. E. Malinovka- g. Asztana, 2003.

⁶⁹ Sitkei Levente: Gyökerek. Baranyi András a magyarok iránti rokonszenvről és a kazah felhőkarcolókról, Magyar Idők, 2018. július 24. <https://magyaridok.hu/lugas/gyokerek-3309578/>

⁷⁰ Dulatbekov... 96. old.